

‘The ordinary magic’

Een narratief onderzoek naar veerkracht en trauma bij drie generaties Joodse Nederlanders

Selma Haverkate

1002031

Masterthesis Humanistiek

22 augustus 2018

‘The ordinary magic’

Een narratief onderzoek naar veerkracht en trauma bij drie generaties Joodse Nederlanders

Begeleider: dr. Nicole Immler

Meelezer: prof. dr. Margo Trappenburg

Examinator: dr. Wander van der Vaart

Afbeelding voorpagina: Fragile Future. Studio Drift.

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterscriptie ter afronding van de Master Humanistiek. Na zeven jaar aan de Universiteit voor Humanistiek te hebben gestudeerd is dit het laatste product dat ik als student zal afleveren. De afgelopen zeven jaar zijn vormend, boeiend en uitdagend geweest; zowel op academisch, als op persoonlijk vlak. Ik heb de mens in al haar facetten bestudeerd; mijn medemens maar zeker ook mezelf. Gevoelsmatig ben ik vooral bewust onbekwaam geworden, maar wie weet ben ik de stappen naar bewuste bekwaamheid reeds aan het zetten. Het feit dat mijn masterscriptie nu voor u ligt, ervaar ik in ieder geval als een proeve van bekwaamheid die ik heb doorstaan.

Graag wil ik een aantal mensen bedanken die mij hebben ondersteund in dit onderzoeksproces. Nicole, bedankt voor je feedback, inzicht en vertrouwen. Jouw expertise en kundigheid hielpen me altijd weer verder. Ook mijn meelezers Margo wil ik bedanken, voor haar constructieve feedback op mijn onderzoeksvoorstel en conceptversie. Limor, dank voor onze fijne studiesessies en het sparren. Jouw betrokkenheid en perspectief gaven me inzicht. Daarnaast wil ik mijn vrienden en familie bedanken die nooit te lijken hebben getwijfeld aan mijn vaardigheden deze scriptie tot een goed einde te brengen. And last but not least; Joël, dank je wel voor je vertrouwen en steun. Samen ploeteren en studeren was een feestje met jou, zoals het hele leven een feestje is met jou aan mijn zijde.

Selma Haverkate, 22 augustus 2018

Samenvatting

In onderzoek naar de Holocaust wordt sinds een aantal decennia gesproken over de mogelijkheid van intergenerationele traumaoverdracht. Dit betekent dat de (potentieel) traumatische gebeurtenissen die de Holocaust overlevenden hebben meegemaakt ook doorwerken in de levens van hun kinderen, en mogelijk kleinkinderen. Recentelijk is de mogelijkheid van intergenerationele overdracht van veerkracht eveneens een actueel onderwerp geworden. Tot op heden bestaat er nog geen consensus over. Veerkracht wordt ook wel omschreven als ‘the ordinary magic’. Veelal vertrekken de onderzoeken vanuit een dominant psychologisch perspectief – zijnde een individueel perspectief - in plaats van een meer sociale, culturele dimensie in ogenschouw te nemen. Daarnaast blijft onderzoek naar de beleving en vertelwijze van de betrokkenen achter.

Dit onderzoek vertrekt vanuit een narratief perspectief, aansluitend op *cultural memory studies* en tracht zo meer inzicht te verwerven in de wijze waarop de eerste, tweede en derde generatie Joodse Nederlanders betekenis geven aan hun leven in het licht van de Holocaust. Op deze manier wordt gepoogd de processen van veerkracht, zingeving en trauma te beschrijven en tot begrip ervan te komen. De ‘Dialogical Self Theory’ vormt de theoretische fundering en de analysemethode van dit onderzoek. Door de meerstemmige posities van de respondenten te onderzoeken wordt getracht inzicht te krijgen in hoe een veerkrachtige of kwetsbare omgang met moeilijkheden gerelateerd is aan de familiare context. Er zijn zes Joodse Nederlandse families onderzocht, bestaande uit drie opeenvolgende generaties waarvan de eerste generatie tot de Holocaust overlevenden behoren. Opvallend is de grote rijkheid aan posities die ieder individu heeft en hoe zeer deze met elkaar in tegenspraak én dialoog zijn. De verwevenheid tussen het ‘ik’ en ‘collectief’ wordt onderstreept, waarbij intergenerationele overdracht plaatsvindt via herinneringen en verhalen. Veerkracht wordt vooral zichtbaar als relationeel proces en als situationeel van aard. Trauma wordt zichtbaar in de bestaansonzekerheid die veel respondenten ervaren en in de ervaring geen zeggenschap over het leven te hebben. Vooralsnog wordt er in het wetenschappelijk en maatschappelijk discours vooral gedacht in dichotomieën betreffende trauma (kwetsbaarheid) en veerkracht. Dit onderzoek laat zien dat er voorbij deze tegenstelling gekeken moet worden omdat mensen zowel veerkrachtig als kwetsbaar kunnen zijn.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Samenvatting	3
1. Inleiding	7
1.1 Probleemstelling	7
1.2 Narrativiteit en identiteit	10
1.3 Relevantie en doelstelling	11
1.4 Vraagstelling	12
1.5 Definities	13
2. Theoretisch kader	14
2.1 Veerkracht	14
2.2 Geestelijke weerbaarheid	17
2.3 Trauma vanuit post-memory	18
2.4 Kwetsbaarheid	19
2.5 'The Dialogical Self Theory'	20
3. Methodologie	22
3.1 Benadering	22
3.2 Methode	22
3.3 Onderzoekseenheid	23
3.4 Dataverzameling	25
3.5 Data-analyse	25
4. Bevindingen	27
4.1 Acterschap – agency	27
4.2 Gebrek aan een gevoel van controle	30
4.3 Nadruk op het leven nu	32
4.4 Bestaansrecht, bestaanonzekerheid en bewijsdrang	35
4.5 Joodse identiteit	38

4.6	Sense of belonging - sense of otherness	43
4.7	Relationaliteit	45
4.8	Individuele aspecten van veerkracht	50
4.9	Tussen kwetsbaarheid en veerkracht	55
5.	Bevindingen in relatie tot theorie	58
5.1	The dialogical self	58
5.2	Post-memory	61
5.3	Resilience as social ecology	63
6.	Conclusie	65
7.	Discussie	67
7.1	Bijdrage aan het humanistische onderzoeksveld	67
7.2	Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	67
7.3	Survivors of the survivors	68
7.4	Kwaliteitscriteria	68
8.	Literatuurlijst	70
9.	Bijlagen	76
9.1	TreeGenes Project	76
9.2	Codeerboom	76
9.3	Life History Calendar	77

1. Inleiding

1.1 Probleemstelling

In onderzoek naar de Holocaust wordt sinds de zeventiger jaren gesproken over de mogelijkheid van traumaoverdracht van ouder op kind, waarbij de gruwelijke, traumatische belevingen doorwerken op de volgende generatie en mogelijk zelfs de daaropvolgende generaties (Kellerman, 2001; Van IJzendoorn, 2002; Wiseman et al., 2002). “Deze vorm van secundaire traumatisering (...) zou vooral ontstaan doordat de ouders en de samenleving als geheel zwijgen over de traumatische ervaringen: de zogenaamde *conspiracy of silence*” (Van IJzendoorn, 2002, p. 63). Er heerst echter geen consensus over het bestaan van intergenerationale traumaoverdracht. Er zijn tal van klinische en niet-klinische onderzoeken verricht waarvan de uitkomsten elkaar tegenspreken (Kidron, 2004, p. 515; Wiseman et al., 2002). Tot dusver is er sprake van een dominant psychologisch perspectief in de verschillende onderzoeken (Békés, Perry & Starrs, 2017, p. 1; Kidron, 2004). Deze onderzoeken benaderen de eventuele doorwerking van traumatische ervaringen als een statisch en vast gegeven waarbij er gekeken wordt naar psychopathologische symptomen. De dominante vraag lijkt te zijn of secundaire traumatisering kan worden toegevoegd “in an expanding list of human suffering now categorized as traumatic experience” (Kidron, 2004, p.514). De nadruk ligt zodoende op het classificeren van mensen als getraumatiseerd of niet-getraumatiseerd en niet zozeer op de betekenis die mensen zelf geven aan deze (potentieel traumatische) ervaringen. In dergelijke studies wordt er uitsluitend naar individuele aspecten gekeken en wordt de sociale context en betekenisgeving buiten beschouwing gelaten (Maercker & Hecker, 2016; Van Dijk, 1996). Dit is opvallend omdat een trauma alleen tot stand komt in samenspel met de (sociale) context. Er is per definitie een hevige gebeurtenis nodig om gediagnosticeerd te worden met een trauma (Maercker & Hecker, 2016). Ook het achterwege laten van de wijze waarop verschillende generaties betekenis geven aan de gebeurtenissen van de Holocaust is opmerkelijk. Voor de verwerking en impact van heftige gebeurtenissen is immers de *interpretatie* die aan dergelijke ervaringen gegeven wordt bepalend (Van Dijk, 1996, p. 1). Het dominante psychologische perspectief dat gehanteerd wordt blijkt dus niet altijd even geschikt om de impact van de Holocaust op opeenvolgende generaties te onderzoeken. Om meer inzicht te krijgen in intergenerationale overdracht biedt een invalshoek gericht op betekenisgeving wellicht meer uitkomst. Dit onderzoek zal zodoende vanuit een invalshoek gericht op betekenisgeving en contextualiteit kijken naar intergenerationale

(trauma)overdracht. Hoewel het psychologisch perspectief niet het vertrekpunt is, vormt het psychologisch onderzoek wel een groot deel van het debat en de context waarbinnen deze studie zich positioneert. Aangezien het psychologisch onderzoek dominant is, is ook het psychologisch taalgebruik binnen dit onderwerp dominant. Er is voor gekozen hier (gedeeltelijk) in mee te gaan, door bijvoorbeeld wel het woord ‘trauma’ te gebruiken. Er zijn echter andere invullingen mogelijk van dit begrip.

Vanuit ‘Cultural Memory Studies’ wordt intergenerationele (trauma)overdracht begrepen als de overdracht van herinneringen tussen verschillende generaties (Erll, 2011). Iedere herinnering is zowel individueel als inherent collectief vanwege de sociale groepen waar ieder mens toebehoort. In het geval van *intergenerational memory* houdt dat in: “a kind of collective memory that is constituted through ongoing social interaction and communication between children, parents and grandparents” (Erll, 2011, p. 306). Intergenerationele overdracht is vanuit deze benadering gezien dus een dynamisch construct dat ontstaat in sociale interactie waarbij bepaalde herinneringen (her)verteld worden en deel uitmaken van niet alleen *family memory* maar ook van het geheugen en de identiteit van individuen (Erll, 2011). Hirsch (2006, 2012) introduceert de term *post-memory* dat duidt op de sterke relatie die de naoorlogse generatie(s) heeft tot de herinneringen en gebeurtenissen van de Holocaust. De ervaringen zijn zo sterk op hen overgebracht dat het lijkt alsof de verschrikkelijke ervaringen onderdeel zijn geworden van hun eigen geheugen (Hirsch, 2012). Het overbrengen gebeurt via verhalen, projecties of verbeeldingen. De familie verhalen die verteld en gedeeld worden spelen een belangrijke rol aangezien deze de identiteit van individuen en collectieve groepen (zoals een familie) construeren (Captain, 2016). Deze dynamische en relationele opvatting van intergenerationele overdracht biedt mogelijk meer inzicht in de wijze waarop Joodse families hun (potentieel) traumatische familiegeschiedenis met betrekking tot de Holocaust interpreteren, *verwoorden* en hoe dit doorwerkt in verschillende generaties.

In het voorgaande wordt er met reden gesproken over *potentieel* traumatische ervaringen in plaats van over traumatische ervaringen. Het is namelijk van belang om op te merken dat niet iedereen die moeilijke omstandigheden heeft meegemaakt een trauma of posttraumatische stressstoornis (PTSS) ontwikkelt (Leydesdorff, 2004). Hoe mensen omgaan met (extreme) tegenslagen en in welke mate dit hun verdere leven beïnvloedt verschilt sterk per persoon. Sommige Holocaust overlevenden blijken in staat om een gelukkig en zinvol leven te leiden – ondanks alle ellende die ze hebben doorgemaakt (Békés, Perry & Starrs,

2017, pp. 1-2). Een positieve omgang met (extreem ingrijpende) tegenslag wordt tegenwoordig veelal begrepen als veerkracht: het vermogen terug te veren na een negatieve wending (Duyndam, 2016, p. 59). In het Engels gebruikt men de term *resilience*, wat ook wel vertaald wordt als (geestelijke) weerbaarheid. In het theoretisch kader zullen de begrippen veerkracht, *resilience* en weerbaarheid verder uitgediept worden en de nuanceverschillen worden aangeduid. Voor nu volstaat het veerkracht kort te omschrijven. Veerkrachtigheid is het herstellen in, behouden of groeien van het ‘gezond functioneren’ na extreme omstandigheden (Schuhmann, 2016, p. 44; Ungar; 2012; Wong & Wong, 2012). In het onderzoek naar intergenerationele traumaoverdracht is ook de vraag naar overdracht van *resilience* relevant en actueel geworden (Kazlauskas et al., 2017). Er is wat Holocaust overlevenden en hun nazaten betreft veel onderzoek gedaan naar (de overdracht van) trauma, maar veel minder onderzoek richt zich op overdraagbare processen van veerkracht (Ayalon et al., 2007, p. 282; Békés, Perry & Starrs, 2017). Aangezien veerkracht altijd bekeken wordt in het licht van extreme tegenslag, is juist de relatie tussen veerkrachtige en (potentieel) traumatische ervaringen verdiepend (Duyndam, 2016; Ungar, 2012, p. 19).

Veerkracht heeft betrekking op hoe mensen betekenis en zin geven aan hun leven na tegenspoed (Duyndam, 2016). Een belangrijk aspect in het proces van betekenisgeving is het vertellen van verhalen (Bohlmeijer, Mies & Westerhof, 2007). ‘‘We grasp our lives in a narrative’’ (Taylor, 1989, p. 47). Becker (1997) koppelt het geven van betekenis door middel van verhalen expliciet aan veerkrachtigheid. Door verhalen te vertellen structureren mensen hun ervaringen en construeren ze hun eigen identiteit (Bohlmeijer, Mies & Westerhof, 2007; Captain, 2016). In deze *narratives* – de verhalen die mensen over zichzelf vertellen – ordenen we onze waarnemingen en creëren we samenhang: op die manier geven we zin aan de wereld om ons heen (Becker, 1997; Crossley, 2000; Hauser, Golden & Allen, 2006).

Niet alleen veerkracht wordt expliciet gekoppeld aan het vertellen van verhalen, dit geldt ook voor trauma. Volgens Herman (1992) is het herstellen van een traumatische gebeurtenis gerelateerd aan het vermogen over deze gebeurtenis te vertellen. Er zijn tal van *narratieve* therapieën gericht op de behandeling van trauma en PTSS. Deze therapieën maken de verbinding tussen het (her)vertellen van schokkende gebeurtenissen en de helende werking die hier van uit gaat (Schok, 2015). Mensen die getraumatiseerd zijn ervaren weinig of geen controle over hun leven en het vertellen over de nare ervaring helpt hen (opnieuw) auteur te worden van hun eigen levensverhaal (2015, p. 47). De mate en kwaliteit van familiäre communicatie is mogelijk ook van groot belang voor de impact die de (potentieel)

traumatische gebeurtenissen van Holocaust overlevenden hebben op de innerlijke en interpersoonlijke levens van hun kinderen (Wiseman, Metzl & Barber, 2006, p. 176). Er zijn echter ook (meer recente) studies die betogen dat open communicatie niet altijd beter is voor degene die getraumatiseerd is (Sleijpen, Boeijec, Klebera & Mooren, 2015). Welke rol communicatie speelt in een positieve omgang met extreme tegenslag is zodoende niet eenduidig.

1.2 Narrativiteit en identiteit

Narratieven weerspiegelen niet alleen de ervaring maar vormen ook de identiteit van de verteller (McAdams, 2006). Socioloog Anthony Giddens betoogt: “a person’s identity is to be found (...) in the capacity to keep a particular narrative going” (1991, p. 54). Ook Hubert Hermans (2001a) relateert de constructie van identiteit aan narrativiteit in zijn ‘Dialogical Self Theory’ (DST). Onze identiteit - het zelf - is volgens hem een dynamische veelheid aan relatief autonome ik-posities (Hermans, 2001a, p.248). Deze ik-posities zijn als personages in een verhaal die verschillende perspectieven representeren en zowel een eenheid vormen als met elkaar in tegenspraak kunnen zijn. Het dialogisch zelf is relationeel van aard aangezien het ik zich altijd verhoudt tot anderen: “The dialogical self is ‘social’, not in the sense that a self-contained individual enters into social interactions with other outside people, but in the sense that other people occupy positions in a multivoiced self” (2001a, p. 250). Juist daarom is het interessant om vanuit het perspectief van het dialogisch zelf te kijken naar de wijze van betekenisgeving bij drie opeenvolgende generaties Joodse families. Op welke manier werken de (potentieel) traumatische ervaringen van de eerste generatie en de omgang hiermee eventueel door op de tweede en derde generatie? Wordt dit door hen geïnternaliseerd en deel van hun eigen identiteit? In de DST komen concepten van de individuele identiteit en collectieve culturele identiteit samen en vormen een flexibel, dynamisch geheel (Hermans, 2001a). De meerstemmigheid van het zelf is een gelaagdheid van collectieve en individuele posities die contextafhankelijk en heterogeen zijn (Buitelaar, 2006). Intergenerationele overdracht heeft eveneens betrekking op individueel en collectief niveau. Doordat DST een soortgelijke kijkrichting heeft is het een bruikbaar begrip om naar intergenerationele overdracht te kijken. Het onderzoeken van de dynamiek tussen verschillende ik-posities resulteert in een rijk inzicht in processen van betekenisgeving (Hermans, 2001a). Hierbij wordt de ambiguïteit tussen verschillende posities niet geschuwd, maar geeft juist de wrijving en het conflict een meer genuanceerd inzicht in de narratieve positionering en complexe

betekenisgevingprocessen van mensen (Hermans, 2001a; 2001b, p. 362).

1.3 Relevantie en doelstelling

In dit onderzoek zal vanuit een narratieve lens gekeken worden naar de wijze waarop drie opeenvolgende Joodse generaties spreken over (potentieel) traumatische en veerkrachtige ervaringen in het licht van de Holocaust, want “het narratieve perspectief heeft het vermogen een integraal beeld te schetsen van het menselijk leven vanwege de intrinsiek interdisciplinaire aard van verhalen” (Meesters, Basten & Van Biene, 2010, p. 24). Dit wordt onderzocht bij drie generaties Joodse Nederlandse families, waarvan de eerste generatie behoort tot de Holocaust overlevenden. Dat dit Nederlandse respondenten zijn maakt het onderzoek uniek en relevant. Tot nog toe is er nog nauwelijks onderzoek naar drie opeenvolgende generaties *Nederlandse Joden*¹ betreffende de beleving en impact van de Holocaust op het verdere leven. Daarnaast richt trauma- en veerkracht onderzoek zich veelal op de eerste en tweede generatie, waarbij de mogelijke invloed van de Holocaust op de derde generatie achterblijft. Ook is onderzoek naar de vertelwijze en ervaringen van opvolgende generaties betreffende de impact van de Holocaust op hun leven achter gebleven, maar heeft onderzoek zich bijna uitsluitend gericht op psychosociale factoren². Om inzicht te krijgen in ervaringen van veerkracht en trauma is het uiterst relevant om dit te doen via de verhalen die de mensen zelf vertellen. Persoonlijke ervaringen liggen immers besloten in levensverhalen (Meesters, Basten & Van Biene, 2010).

Dit onderzoek tracht inzicht te krijgen in hoe drie generaties Joodse families betekenis geven aan hun leven in de context van de (potentieel) traumatische ervaringen van de Holocaust. Het doel is een beter begrip te krijgen van hoe processen van veerkracht en trauma doorwerken op volgende generaties, vanuit een narratief perspectief. Het verdiepen en funderen van de kennis over trauma en veerkracht draagt mogelijk bij aan een betere omgang met trauma en veerkrachtbevordering op individueel en maatschappelijk niveau. Op theoretisch niveau poogt dit onderzoek met behulp van een narratieve invalshoek voorbij de statische tegenstelling tussen veerkracht en trauma te kijken, maar de complexe en dynamische samenhang tussen beide te ontrafelen en bloot te leggen.

---

¹ Internationaal gezien is wel soortgelijk onderzoek naar drie generaties gedaan. Bijvoorbeeld Bar-On (1995); Immler (2009); Rosenthal (2009).

² ‘Beschrijving Trauma en Veerkracht Studie’. Gevonden op 5 maart 2018 op <http://www.treegenes.nl/wp-content/uploads/2016/05/TRI-beschrijving-studie-2016.pdf>

In dit onderzoek wordt zowel naar individuen gekeken als naar de dynamiek binnen een familie. De verwachting is dat dit een completer inzicht geeft in de processen van veerkracht. Zoals Michael Ungar beschrijft: “studying resilience as process requires tools to capture both individual and ecological variables³ in interaction over time. The greater our capacity to capture both the nuances of individual and temporal niche adaptations and the conditions of the ecologies that facilitate them, the better we will be able to understand the elements of interaction that contribute to good development” (2011, p. 12).

Humanistische relevantie

“De Universiteit voor Humanistiek richt zich in haar onderzoek op het bevorderen van een humane samenleving en een zinvol bestaan voor ieder mens”⁴. Dit afstudeeronderzoek sluit naadloos aan bij de twee pijlers waar de humanistische discipline zich op richt. In het onderzoeken van processen van veerkracht wordt er gekeken naar hoe mensen – ondanks moeilijke omstandigheden – in staat zijn een zinvol leven te leiden. Dit is relevant voor theorieën op het gebied van zingeving; de eerste pijler binnen de humanistiek. De tweede pijler betreft humanisering. Ook op samenlevingsniveau is het van belang meer inzicht te verkrijgen in hoe trauma en veerkracht (door)werken zodat er gericht mee omgegaan kan worden. Jaap van Praag – de *founding father* van het Nederlandse humanisme – beschreef de catastrofale maatschappelijke gevolgen van een gebrek aan veerkracht (of geestelijke weerbaarheid zoals hij dit noemde) bij mensen, en zag het als zijn taak om de weerbaarheid van mensen op individueel én collectief niveau te bevorderen (Derkx, 2009; Duyndam, 2016; Schuhmann, 2016).

1.4 Vraagstelling

De centrale vraag die onderzocht zal worden is:

Hoe verhouden trauma en veerkracht zich tot elkaar in de levensverhalen van Holocaust overlevenden, hun kinderen en kleinkinderen en hoe varieert dit tussen de verschillende generaties?

Deze hoofdvraag kan uitgesplitst worden in verschillende deelvragen:

---

³ *Ecological variables* wordt opgevat als contextuele (sociale en fysieke) factoren. Dit zal in hoofdstuk twee nader worden toegelicht.

⁴ Gevonden op 23 juli 2018 op <https://www.uvh.nl/onderzoek>

1. Welke veerkrachtige ik-posities komen naar voren in de levensverhalen van Holocaust overlevenden, hun kinderen en kleinkinderen?
2. Welke kwetsbare⁵ ik-posities komen naar voren in de levensverhalen van Holocaust overlevenden, hun kinderen en kleinkinderen?
3. In hoeverre variëren de verschillende generaties betreffende de onderscheiden dominante veerkrachtige en kwetsbare ik-posities?
4. Hoe verhouden verleden, heden en toekomst zich tot elkaar in de levensverhalen van Holocaust overlevenden, hun kinderen en kleinkinderen?

De eerste en tweede deelvraag zijn er op gericht meer inzicht te verwerven in hoe de verschillende generaties in positieve of negatieve zin omgaan met tegenslagen in het leven en welke posities daarin als dominant naar voren komen. De derde vraag omvat het onderzoeken van de verschillen en overeenkomsten per generatie. De vierde deelvraag tot slot, behoeft meer toelichting gezien de verhouding tot de hoofdvraag minder evident is. Het is bekend dat getraumatiseerde personen een andere kijk op, en beleving van tijd hebben waarbij herinneringen vaak ook in het heden een pertinente plaats innemen en invloed hebben op (het gebrek aan) een toekomstbeeld (Leydesdorff, 2004). “Traumatische ervaringen kunnen er de oorzaak van zijn dat de tijd niet ophoudt met níet voorbij te gaan”⁶. De veronderstelling is dat de beleving van verleden, heden en toekomst inzicht geeft in de omgang met een (potentieel) traumatische familiegeschiedenis. Tot slot is het belangrijk op te merken dat bovenstaande deelvragen niet één voor één beantwoord zullen worden, maar als kijkrichting dienen teneinde in de conclusie de hoofdvraag van dit onderzoek te beantwoorden.

1.5 Definities

Ik-posities: Ik-posities zijn verschillende posities die in een persoon vereenzelvigd zijn. Deze ik-posities zijn heterogeen en contextafhankelijk. “People shift between their different ‘i-positions’ telling stories about their past, future and present as a way of making sense of their lives” (Buitelaar, 2006, p. 276). In deze thesis is het onderzoeken van ik-posities een manier om de data te analyseren. In navolging van Hermans (2001a) wordt er onderscheid gemaakt tussen interne en externe ik-posities waarbij interne posities beschouwd worden als onderdeel

---

⁵In de volgende paragraaf wordt toegelicht waarom er voor kwetsbaarheid als term is gekozen.

⁶Claude Lanzmann, rede ter gelegenheid van de aan hem toegekende Verzetsprijs (1993) van de Stichting Kunstenaarsverzet 1942-1945. Gevonden op 13 augustus op https://www.dbnl.org/tekst/jaa003199501_01/jaa003199501_01_0002.php

van het zelf (ik als moeder) en externe posities als onderdeel van de omgeving (mijn kinderen). Daarnaast wordt in dit onderzoek een toevoeging gedaan door horizontale en verticale ik-posities te onderscheiden. De horizontale ik-posities hebben betrekking op de generatie als collectieve groep (*we-community*) waartoe het ‘zelf’ behoort. De verticale ik-posities betreffen de familie als *we-community*.

Trauma: In navolging van de psycholoog BenEzer wordt een trauma beschouwd als een combinatie van een gebeurtenis in de wereld buiten een persoon en de negatieve, impactvolle manier waarop die persoon die gebeurtenis ervaren heeft. Een trauma ontstaat dus in het samenspel van de externe en interne wereld van een persoon (Leydesdorff, 2004, p. 113). Hierin wordt met name de subjectieve betekenisgeving die aan trauma ten grondslag ligt onderstreept. “Trauma roept daarbij niet alleen de vraag naar de betekenis op, maar stelt ook vragen bij identiteit en zelfbeeld” (Van Dijk, 1996, p. 6).

Kwetsbaarheid: Kwetsbaarheid wordt gebruikt als operationalisatie van trauma. Aangezien het onduidelijk is of er sprake is van een daadwerkelijk trauma bij de respondenten behoeven de onderzoeksvragen een open insteek⁷. Kwetsbaarheid wordt wel beschouwd als het tegenovergestelde van veerkrachtigheid in de context van sociaalecologische studies (Folke, 2006). Het gebruik van het woord ‘veerkracht’ is uit deze discipline afkomstig, en als tegenhanger van veerkracht is kwetsbaarheid een geschikt begrip om de moeilijke, negatieve ervaringen met betrekking tot tegenspoed te onderzoeken.

Eerste, tweede, derde generatie: De Joodse Holocaust overlevenden worden de eerste generatie genoemd, hun kinderen de tweede generatie en hun kleinkinderen de derde generatie. Deze termen zijn in de jaren tachtig geïntroduceerd en worden nadrukkelijk alleen gebruikt in relatie tot de Holocaust. De termen ‘tweede generatie’ en ‘derde generatie’ impliceren niet een breuk met de voorgaande generatie, maar duiden juist op een zekere continuïteit (Van Alphen, 2006, p. 474). Een generatie kan ook als *we-community* beschouwd worden.

Intergenerationele overdracht: Hiermee wordt geduid op een doorwerking van een bepaald fenomeen van een generatie op de opvolgende generatie(s).

---

⁷Of er sprake is van een daadwerkelijk gediagnosticeerd trauma is in dit onderzoek daarnaast niet per se relevant omdat er juist voorbij het psychopathologisch perspectief wordt gekeken.

2. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste begrippen van dit onderzoek nader uitgewerkt. De theoretische uitwerking van deze begrippen vormt het raamwerk waarbinnen dit onderzoek uitgevoerd en geduid wordt. Allereerst zullen de concepten veerkracht en weerbaarheid worden getheoretiseerd waarbij er met name aandacht is voor de existentiële en sociale dimensie van veerkracht. Vervolgens wordt trauma vanuit het begrip *post-memory* nader gespecificeerd en het begrip kwetsbaarheid theoretisch geëxploreerd. Ten slotte wordt de ‘Dialogical Self Theory’ verder uitgewerkt.

2.1 Veerkracht

In de inleiding kwamen de begrippen veerkracht en *resilience* reeds veelvuldig naar voren. In deze paragraaf zal ik deze begrippen verder uitdiepen. In dit onderzoek worden veerkracht en *resilience* als synoniemen van elkaar beschouwd, het begrip (geestelijke) weerbaarheid is zeer verwant aan beide, maar heeft net een iets andere focus. Hier wordt in de volgende paragraaf op ingegaan.

Masten (2001) refereert naar veerkracht als ‘the ordinary magic’, aangezien zij de aspecten die van belang zijn in het ‘goed’ omgaan met ‘slechte’ omstandigheden omschrijft als hele gewone aspecten in een mensenleven. Wat veerkracht precies inhoudt en welke aspecten hierin belangrijk zijn is in de afgelopen veertig jaar aan verandering onderhevig geweest en is nog altijd onderwerp van discussie (Duyndam, 2016; Ungar, 2012; Wong & Wong, 2012). “Although the relevance of a resilience-oriented approach is broadly recognized, there is little consensus about the definition of resilience” (Sleijpen, Boeijec, Klebera & Mooren, 2015, p. 159). Het gebrek aan een eenduidige definitie leidt ook tot de moeilijkheid veerkracht te operationaliseren en/of te meten (Sleijpen, Boeijec, Klebera & Mooren, 2015). Er zijn tal van *resilience scales* ontwikkeld, maar het fenomeen blijkt zo complex en diffuus dat deze nog geen uitkomst bieden.

In eerste instantie werd *resilience* gezien als een persoonlijke eigenschap van een individu. Veerkracht werd gedefinieerd als de capaciteit tot herstel en behoud van aangepast gedrag na stressvolle omstandigheden (Wong & Wong, 2012). Tegenwoordig is er echter kritiek op deze eenzijdige individualistische benadering en wordt het belang van de sociale context omschreven (Duyndam, 2016; Schuhmann, 2016; Wong & Wong, 2012). Michael Ungar (2011; 2012) is hierin een van de voorlopers geweest en gebruikt de term *social*

ecologies om veerkracht te beschrijven. Dit ecologisch perspectief heeft betrekking op hoe individuen altijd in wisselwerking staan met hun sociale en fysieke omgeving (Ungar, 2012). Vanuit dit perspectief is veerkracht dus niet een individuele karaktereigenschap maar een vermogen dat medebepaald wordt door de toegankelijkheid tot hulpbronnen die gezond functioneren bevorderen (Ungar 2012). Veerkracht moet dan vooral begrepen worden als situationele veerkracht. Joachim Duyndam (2016) gaat nog een stapje verder in zijn opvatting over de sociale dimensie van veerkracht. Hij beschrijft dat je – door veerkracht als sociale ecologie op te vatten – niet in je eentje veerkrachtig kan zijn: “Je bent veerkrachtig dankzij je sociaalecologische relaties” (Duyndam, 2016, p. 60). Hoewel dit idee van sociale veerkracht aan terrein lijkt te winnen, is er nog weinig ondersteunend empirisch onderzoek.

Aansluitend op het vraagstuk of veerkracht vooral sociaal of individueel van aard is, is het definiëren van veerkracht als een ontwikkelingsproces, of meer als vaststaand gegeven. Het definiëren van veerkracht als vaststaand gegeven of als uitkomst kent echter een problematisch aspect aangezien het moeilijk is vast te stellen wat de staat van een individu is voorafgaand aan de ervaren tegenslag (Ungar, 2011, p. 4). Er is zogezegd geen nulmeting waarmee de uitkomst vergeleken kan worden. De eerder genoemde Masten (2001) definieert veerkracht als een dynamische ontwikkeling gericht op positieve aanpassing in het licht van hevige tegenslag. In eerste instantie werd deze hevige tegenslag vooral onderzocht bij kinderen en niet zozeer bij volwassenen. Er werd gekeken naar factoren die van invloed waren op kinderen die – ondanks de extreme tegenspoed waarin ze opgroeiden – zich positief konden ontwikkelen. Sinds de eerste onderzoeken naar *resilience* is de onderzoekspopulatie enorm gegroeid; *resilience* is niet meer iets wat zich beperkt tot een bepaalde (leeftijds)groep (Duyndam, 2016). Ook onderzoek naar veerkracht bij Holocaust overlevenden is geen onontgonnen terrein.

Veerkracht heeft betrekking op processen van zingeving in het kader van tegenspoed (Duyndam, 2016). Juist vanwege de ervaren verschrikkelijke gebeurtenissen kunnen zingevingsvragen zich aandienen. In de context van de Shoah schrijft Leydesdorff hierover: “de overweldiging van de algehele vernietiging van mensen is zo groot dat het mensen onvermijdelijk confronteert met grote vragen zoals naar de zin van het leven” (2004, p. 109). Het hervinden van zin in de context van tegenslag wordt ook wel beschreven als existentiële veerkracht (Wong & Wong, 2012). Vos (2015) beschouwt veerkracht als inherent existentieel van aard, hij schrijft: “Resilience is about the **existential** question how individuals are able to cope with difficult situations in life” (p. 62). De existentiële dimensie betreft het niveau van

de mens waar bestaansoriëntatie aan de orde is. De meeste tragische gebeurtenissen van het leven zijn onvermijdelijk; dood, ziekte, verlies. Zij zijn inherent aan het menselijk bestaan, maar we hebben wel enige invloed op hoe we met die moeilijkheden omgaan, aldus Frankl (1959). Volgens Frankl kunnen mensen zelf bepalen hoe ze omgaan met een bepaalde gebeurtenis en wat voor invloed ze deze gebeurtenis laten hebben op hun verdere leven. Mensen proberen betekenis en zin te geven aan het leven waarin het zelf en het eigen narratief een plek hebben, in het licht van positieve en negatieve ervaringen (Anbeek, 2013; Frankl, 1959). Dit hangt samen met de mens als betekenisgevend wezen: “the will to meaning” (Frankl, 1959).

2.2 Geestelijke weerbaarheid

In de vorige paragraaf is het concept veerkracht uitgediept, en is de existentiële dimensie van veerkracht kort aangestipt. Deze existentiële veerkracht raakt aan een begrip dat reeds voor de populariteit van *resilience research* gebruikt werd, zijnde geestelijke weerbaarheid (Duyndam 2016). Geestelijke weerbaarheid werd vlak na de tweede wereldoorlog geïntroduceerd door de Joodse Jaap van Praag. De opkomst van het nationaalsocialisme en het succes ervan wijdde Van Praag aan een gebrek aan geestelijke weerbaarheid onder de mensen (Duyndam, 2016; Schuhmann, 2016). Hij trachtte de geestelijke weerbaarheid te bevorderen via levensbeschouwing, in het bijzonder via het humanisme. Volgens van Praag was het hebben van een levensbeschouwelijke visie belangrijk vanwege de morele sturing en de inspiratiebronnen die deze biedt (Duyndam, 2016; Schuhmann, 2016). Filosoof Joachim Duyndam definieert geestelijke weerbaarheid als “het vermogen om in een situatie van tegenkrachten of druk menswaardigheid overeind te houden, en zelfs te bevorderen” (Duyndam, 2011, p. 9). Deze definitie is geïnspireerd op van Praag’s gedachtegoed. Wanneer deze definitie als uitgangspunt wordt genomen, lijkt er nauwelijks verschil te zijn met het begrip veerkracht. Toch zijn er wel degelijk verschillen te onderscheiden. Hierbij moet opgemerkt worden dat de twee eerder aangehaalde humanistische denkers – Duyndam en Schuhmann – verschillende aspecten beschrijven die geestelijke weerbaarheid kenmerken, en daarmee onderscheiden van *resilience*. Volgens Duyndam (2016) is het verschil dat *resilience* altijd gedacht wordt in relatie tot tegenspoed of tegenslag, terwijl geestelijke weerbaarheid te allen tijden relevant en toepasbaar is. Geestelijk verzorger Schuhmann legt de nadruk op het sterk normatieve karakter van geestelijke weerbaarheid, waarmee het begrip zich onderscheidt van veerkracht – wat toch vooral gericht is op mentale en fysieke krachten (2016). Wanneer

we de eerder beschreven term ‘existentiële veerkracht’ als uitgangspunt nemen lijken geestelijke weerbaarheid en veerkracht echter weer dichterbij elkaar te komen. Schuhmann (2016) bevraagt veerkracht dan ook kritisch en wijst op de normatieve beschrijving van het herstel tot ‘gezond functioneren’ of ‘goed functioneren’ na tegenspoed. Zij beschrijft dit als normatief omdat wat onder ‘goed functioneren’ verstaan wordt niet neutraal is, maar implicaties en noties over wat ‘goed leven’ is in zich draagt (Schuhmann, 2016, pp. 46-47).

2.3 Trauma vanuit post-memory

Zoals in de inleiding beschreven, behoren de begrippen ‘trauma’ en ‘posttraumatische stressstoornis’ (PTSS) tot het psychologisch domein. Hoewel het tegenwoordig zeer gangbaar is om in termen van trauma en PTSS te spreken, dient gerealiseerd te worden dat dit niet de enige manier is naar de gevolgen van een heftige gebeurtenis voor een individu te kijken. PTSS is slechts de term die gegeven is aan een verzameling symptomen. Daarnaast lijkt de psychologische opvatting van trauma knelpunten op te leveren als het de (eventuele) overdracht van trauma betreft. Mogelijk komt dit doordat trauma strikt individueel wordt opgevat. Dit is problematisch omdat het trauma van de Holocaust juist niet (alleen) een individuele vorm van trauma betreft (zoals verkrachting of huiselijk geweld), maar ook een collectief historisch trauma omvat. Kidron (2004) zegt hierover: “‘historical traumatic events, by their very nature, engender and especially tight symbiosis of personal and collective memory-identity work’” (p. 537). Gaat het daadwerkelijk om hetzelfde trauma waar de (klein)kinderen last van hebben? Of is het niet zozeer het trauma zelf dat wordt overgedragen, maar meer een bepaalde herinnering?

Het begrip ‘post-memory’ werd – zoals reeds kort aangestipt – geïntroduceerd door Hirsch (2002). Zij gebruikte deze term om te beschrijven hoe kinderen van Holocaust overlevenden zijn beïnvloed door het (mogelijke) trauma van hun ouders. *Post-memory* is de ‘herinnering’ van kinderen aan verschrikkelijke gebeurtenissen die ze zelf niet hebben meegemaakt, maar waar ze toch door zijn beïnvloed door bijvoorbeeld de verhalen van hun ouders (Hirsch, 2002). *Post-memory* wordt gekenmerkt door zowel afstand als nabijheid; afstand omdat de kinderen de gebeurtenissen nooit zelf hebben meegemaakt, nabijheid omdat ze zich er zo sterk mee identificeren en het hun gevormd heeft. De verhalen van hun ouders zijn hun eigen verhalen geworden (Hirsch, 1997, p. 22). Veel Joodse mensen ontlenen zodoende hun (Joodse) identiteit aan de gedeelde traumatische herinnering van de Holocaust (Hirsch, 1997, pp 243-244).

Waar veerkracht wordt gedefinieerd als een dynamische ontwikkeling gericht op positieve aanpassing in het licht van hevige tegenslag, wordt de term ‘trauma’ gebruikt om te verwijzen naar situaties waarin de positieve aanpassing niet lukt. De hevige tegenslag of schokkende gebeurtenis heeft dan een ontwrichtende werking met gevoelens als machteloosheid en angst tot gevolg (Van Der Hart, 1999). Het vanzelfsprekende wordt doorbroken en in dergelijke ervaringen – ook wel contrastervaringen of kernervaringen genoemd⁸ - toont zich de kwetsbaarheid van het leven (Alma, 2015; Anbeek, 2013). Kwetsbaarheid neemt in dit onderzoek een centrale plek in omdat het gebruikt wordt in het verlengde van trauma, maar een opener perspectief biedt op de worstelingen met bepaalde gebeurtenissen dan het afgebakende, psychopathologische ‘trauma’. In de volgende paragraaf wordt het begrip kwetsbaarheid verder uitgediept.

2.4 Kwetsbaarheid

Kwetsbaarheid is een complex en diffuus begrip. Kwetsbaarheid wordt veelal in verband gebracht met slachtofferschap en hulpeloosheid (MacKenzie, 2014). Zodoende is kwetsbaarheid iets wat mensen veelal uit de weg trachten te gaan of trachten te beheersen. De onzekere en kwetsbare kanten van het menselijk leven passen niet in het idee van de postmoderne mens die een autonoom handelend wezen is en de wereld om zich heen kan beheersen en controleren (Anbeek, 2013; Taylor, 2012). Kwetsbaarheid toont de weerbarstigheid en onstuimigheid van het leven, en confronteert ons met onze eindigheid en onzekerheid. Er wordt gesproken in dichotomieën van veerkrachtige mensen en kwetsbare mensen, iemand is veerkrachtig óf kwetsbaar (Ungar, 2012, p. 23). In sommige *resilience* onderzoeken wordt gesproken over veerkrachtige mensen als niet-kwetsbaar (Ungar, 2012). Het lijkt evident; veerkracht is positief en kwetsbaarheid is negatief. Of is er een andere manier om tegen kwetsbaarheid aan te kijken?

Christa Anbeek (2013) onderstreept de mogelijkheden die zich ontvouwen in het meemaken van moeilijke situaties die een persoon kwetsbaar maken. Men kan pogen een complexe situatie uit de weg te gaan of te simplificeren, maar juist hierin toont zich dat wat van ultiem belang is (Anbeek & De Jong, 2013). Alledaagse betekenissen worden doorbroken en gerelateerd aan eerdere ervaringen (Alma, 2015). Door de fragiliteit van het leven te ervaren, worden wij ons bewust van onze existentiële en morele vragen en gaan we op zoek naar antwoorden.

---

⁸Contrastervaringen kunnen overigens zowel positief als negatief zijn (Anbeek, 2013).

Daarnaast lijkt het willen reduceren of uit de weg gaan van onze kwetsbaarheid een zinloze exercitie. Kwetsbaarheid is een *human condition* (Anbeek & De Jong, 2013). De zorghethische denkers Eva Kittay (1999) en Joan Tronto (1993) schrijven de basis voor menselijke gelijkheid zelfs toe aan onze gedeelde afhankelijkheid en kwetsbaarheid. Volgens Tronto (2013) is het eenzijdige beeld van de mens als autonoom wezen zeer problematisch. Zij betoogt dat mensen individuen ‘in relaties’ zijn en onderstreept daarmee de relationaliteit van de mens. Kittay (1999) beschrijft dit als ‘everyone’s mothers child’. Vanaf de geboorte verhouden mensen zich in relatie tot andere mensen. De manier waarop wij ons verbinden met anderen maakt ons eveneens kwetsbaar. In de volgende paragraaf wordt de mens als *relational being* verder getheoretiseerd aan de hand van de ‘Dialogical Self Theory’. Deze theorie is reeds beschreven, maar wordt in onderstaande paragraaf verder uitgediept aan de hand van de drie belangrijkste concepten die ten grondslag liggen aan het concept.

2.5 ‘The Dialogical Self Theory’

Hermans onderscheidt in zijn theorie van het dialogisch zelf drie hoofdconcepten; meerstemmigheid, intersubjectieve uitwisseling en macht (2011b, p. 362). Zoals in de inleiding kort werd aangestipt is de ‘Dialogical Self Theory’ een concept dat stoelt op een meerstemmige perceptie van het ‘zelf’ en ‘identiteit’. Dit creëert een zelf met vele ik-posities, welke begrepen kunnen worden als narratieve posities van een polyfoon zelf (Hermans, 2001a, 2001b). Wanneer de ik-posities met elkaar in dialoog en tegenspraak zijn wordt dit een *autodialogue* genoemd (Aveling, Gillespie & Cornish, 2014, p. 5). De compositie van deze verschillende ik-posities leidt tot het persoonlijk positie repertoire (Hermans, 2001b). Het is belangrijk ons te realiseren dat het niet gaat om vaststaande posities maar dat deze zich positioneren en herpositioneren. Dit gebeurt in interactie met dierbaren, wensen en ambities, ontmoetingen en culturele ontwikkelingen. Er is dus sprake van een dynamisch geheel. Echter, niet elke positie neemt een even belangrijke of zichtbare plek in: “as the result of power differences, some voices are not included or, if they are included, they are pushed to the background of the self-system so that their sound is subdued” (Hermans, 2001b, p. 362).

De meerstemmigheid van het zelf is tevens zichtbaar in de combinatie van continuïteit en discontinuïteit (Hermans, 2011a, p. 248). “In this conception the existence of unity in the self, as closely related to continuity, does not contradict the existence of multiplicity, as closely related to discontinuity” (Hermans, 2011a, p. 248). Aansluitend hierop bepalen tijdelijkheid en contextualiteit bepaalde posities van het zelf, aangezien elke positie gebonden

is aan een specifieke plaats en tijd (Hermans, 2011a, p. 249). Tegelijkertijd wordt persoonlijke identiteit gekarakteriseerd aan de hand van “a sense of sameness through time” (Hermans, 2001b, p. 332). De meerstemmigheid van het zelf betekent overigens niet dat deze meerdere posities met elkaar in overeenstemming (hoeven te) zijn. Veelal zijn de posities juist in conflict en is er sprake van rivaliteit (Hermans, 2001a, p. 251). Deze posities worden onderscheiden in interne en externe posities, waarin het zelf en cultuur gepresenteerd worden (Hermans, 2001, p. 252). “Cultures and cultural oppositions are not outside the self as some kind of ‘environment’ from which the self can exclusively be separated. Instead, culture is in the self, both in its internal and in its external domain. This implies that collective voices, as represented by groups (...) or by significant others (...) are constituent parts of the self and organize the self to a significant degree” (Hermans, 2001b, p. 360). Het concept van *the dialogical self* wordt in dit onderzoek gebruikt om te begrijpen hoe identiteitsvorming gerelateerd is aan en gevormd wordt door de sociaal culturele context (Aveling, Gillespie & Cornish, 2014, p. 4). Met andere woorden; door de meerstemmige posities van de respondenten te onderzoeken wordt getracht inzicht te krijgen in hoe een veerkrachtige of kwetsbare omgang met moeilijkheden gerelateerd is aan de familiare context.

3. Methodologie

3.1 Benadering

Dit onderzoek vertrekt vanuit een sociaalconstructivistische benadering. Dit betekent dat de sociale werkelijkheid wordt begrepen als een – door mensen – geïnterpreteerde werkelijkheid (Creswell, 1997; Nijhof, 2000). In een sociaalconstructivistische benadering staat het onderzoeken van de menselijke ervaring en betekenisgeving centraal aangezien mensen zelf de werkelijkheid maken of construeren (Meesters, Basten & Van Biene, 2010; Nijhof, 2000). De benadering van dit onderzoek brengt enkele ontologische en epistemologische vooronderstellingen met zich mee die ook de rol en plek van de onderzoeker beïnvloeden. Een van de consequenties van deze vooronderstellingen is dat de onderzoeker nooit geheel objectief is, en de onderzoeksresultaten daarmee nooit geheel neutraal. “Stories can always be told differently and always be interpreted differently”⁹. Dit betekent tevens dat de onderzoeksobjecten van deze studie - de levensverhalen van de respondenten – worden opgevat als narratieve constructen, die tijd- en contextafhankelijk zijn. De tijd- en contextafhankelijkheid van het onderzoeksobject, en mijn positie als onderzoeker hebben invloed op de bevindingen van dit onderzoek. Hier zal in de discussie op gereflecteerd worden.

3.2 Methode

Er wordt gebruik gemaakt van een kwalitatieve onderzoeksmethode; meer specifiek betreft het een narratieve methode. Kwalitatief onderzoek is veelal beschrijvend van aard waarbij getracht wordt de werkelijkheid te begrijpen en te interpreteren en zo dieper inzicht te vergaren in bepaalde fenomenen (Creswell, 1997). Vanuit narratief onderzoek is het niet alleen van belang te kijken *wat* er gezegd wordt, maar ook *hoe* iets gezegd wordt. In taal is een geldende wijze van betekenisgeving terug te vinden (Nijhof, 2007). Mensen construeren de sociale werkelijkheid in taal (Nijhof, 2007). Narratieve interpretatie is een continu proces van (her)oriëntatie en geen zoektocht naar verborgen betekenissen. Het narratieve karakter van dit onderzoek bestaat zodoende uit de narratieve interpretatiewijze en uit narratieven als onderzoeksobject. Een kwalitatief onderzoek met een narratieve onderzoeksmethode sluit nauw aan bij de onderzoeksdoelen van deze studie en biedt bij uitstek ruimte voor zowel

---

⁹ Blix, B. (5 July 2018). Narrative Matters Conference. University of Twente.

empirische duiding als theoretische verdieping (Sools, 2012, p. 27).

3.3 Onderzoekseenheid

De onderzoekseenheid bestaat uit zes Nederlandse Joodse families, elke familie bestaande uit drie opeenvolgende generaties, waarvan de eerste generatie Holocaust overlevenden zijn¹⁰. In de selectie van families voor dit scriptieonderzoek is gebruik gemaakt van *purposive sampling*, waarbij de families geselecteerd zijn op bepaalde kenmerken (Creswell, 1997). Er is een aantal criteria opgesteld. Het eerste criterium is dat er leden van drie generaties zijn geïnterviewd. Daarbij zijn de families waarvan leden van slechts twee generaties zijn geïnterviewd geëxcludeerd. Vervolgens is er gekozen om een zo divers mogelijke populatie te hebben waarbij in eerste instantie één familie met een onderduikachtergrond is geselecteerd en één familie waarvan de eerste generatie in een concentratiekamp heeft gezeten¹¹. Vervolgens is er op basis van de eerste bevindingen van deze twee families een familie geselecteerd waarin er (na een x aantal jaar) sprake was van open communicatie tussen de verschillende generaties. Het al dan niet open kunnen communiceren over de verschrikkelijke gebeurtenissen van de Holocaust kwam in de eerste twee families en in de wetenschappelijke literatuur naar voren als belangrijk thema. De data-analyse en dataselectie van dit onderzoek zijn zodoende verlopen volgens een hermeneutisch-dialogisch proces teneinde diversiteit in de dataset te stimuleren (Visse, 2012). De vierde, vijfde en zesde familie zijn geselecteerd op basis van de postscripts waarbij geselecteerd is op een zo divers mogelijke achtergrond van de eerste generatie (opgenomen in pleeggezinnen gedurende de oorlog; behorend tot ‘het verloren transport’) en de mate van communicatie (verstoorde communicatie binnen de familie). Het totaal aantal respondenten van dit onderzoek beslaat 21 personen. Onderstaande tabel is een schematische weergave van de respondenten.

---

¹⁰ Dit onderzoek maakt deel uit van een groter onderzoeksproject ‘TreeGenes’ waarvan de onderzoekseenheid bestaat uit elf families (36 personen) (Schuhmann & Immler, 2018). Een van de criteria voor deelname aan dit grotere project is het hebben van één of twee Joodse ouders, waarbij de beleving van het Jodendom niet ter zake doet. Aangezien de respondenten zich vrijwillig konden aanmelden om deel te nemen aan dit onderzoek, heeft dit enige invloed op de onderzoekseenheid die er gevormd is. Deze zal namelijk geen representatieve afspiegeling zijn van de theoretische populatie. Het overkoepelende onderzoeksproject ‘TreeGenes’ is zowel gericht op het onderzoeken van medische indicatoren van trauma en veerkracht als op hoe verhalen over trauma en veerkracht worden verteld (als overlevering van *oral history*). Meer uitleg over dit project is als bijlage aan deze onderzoeksrapportage toegevoegd.

¹¹ Om tot deze eerste selectie te komen zijn alle 36 postscripts van het TreeGenes project gelezen.

	Eerste generatie	Tweede generatie	Derde generatie
Familie A	Respondent A1G1	Respondent A2G1	Respondent A3G11
Familie B	Respondent B1G1	Respondent B2G1	Respondent B3G11
Familie C	Respondent C1G1	Respondent C2G1 Respondent C2G2	Respondent C3G11 Respondent C3G21
Familie F	Respondent F1G1	Respondent F2G1	Respondent F3G11
Familie G	Respondent G1G1	Respondent G2G1	Respondent G3G11 Respondent G3G12
Familie H	Respondent H1G1	Respondent H2G1	Respondent H3G11

De respondenten zijn op de volgende manier geanonimiseerde weergegeven: de eerste letter (A t/m C en F t/m H¹²) geeft de familie aan waartoe de respondent behoort. De aanduiding 1G, 2G of 3G geeft de generatie aan waartoe de respondent behoort. Voor respondenten behorende tot de eerste en tweede generatie geeft het laatste cijfer (1 of 2) aan om de hoeveelste respondent van de gegeven familie en generatie het gaat. Bij de derde generatierespondenten geeft - van de twee cijfers aan het slot (1 of 2) - het eerste cijfer aan welke tweede generatierespondent de ouder van deze respondent uit de derde generatie is, en het tweede cijfer om de hoeveelste respondent met deze ouder het gaat (Schuhmann & Immler, 2018).

Anonimiteit van de respondenten

Een belangrijke (ethische) overweging in dit onderzoek betreft de wijze waarop de data is geanonimiseerd. De Joods Nederlandse gemeenschap is niet groot, en veel mensen kennen elkaar en elkaars verhalen. Dit bemoeilijkt het waarborgen van de anonimiteit van de respondenten. Door verscheidene respondenten werd echter expliciet uitgesproken dat het verborgen houden van hun identiteit erg belangrijk was. Zodoende is hier veel belang aan gehecht in het weergeven van de bevindingen. Zo is er bijvoorbeeld gekozen in de schematische weergave van de respondenten geen beschrijving toe te voegen van demografische gegevens van de respondenten. Het opnemen van dergelijke gegevens zou het gemakkelijker maken te achterhalen wie aan dit onderzoek hebben meegedaan en aan welke uitspraken zij te koppelen zijn. Mogelijk vormt het weglaten van dergelijke gegevens een

---

¹² De geanonimiseerde weergave van de families van de grotere dataset van TreeGenes is in dit onderzoek aangehouden. Aangezien er een selectie van de families is gemaakt voor dit scriptieonderzoek, ontbreekt een aantal letters in de alfabetische volgorde van de geselecteerde families.

belemmering van de betrouwbaarheid van dit onderzoek, maar dit weegt niet op tegen het belang de (zeer gewenste) anonimiteit van de respondenten te waarborgen.

3.4 Dataverzameling

De dataset van het overkoepelende onderzoeksproject ‘TreeGenes’ is beschikbaar gesteld voor dit scriptieonderzoek (Schuhmann & Immler, 2018). Om de data te verzamelen zijn er diepte-interviews afgenomen waarvan geluidsopnames zijn gemaakt die vervolgens verbatim zijn getranscribeerd. De *topiclist* en *interviewguide* zijn zodoende opgesteld door andere onderzoekers, en ook de interviews zijn afgenomen door anderen¹³. De diepte-interviews zijn afgenomen volgens een semi-gestructureerd narratief interviewmodel, waarbij er gebruik is gemaakt van de ‘Biographic-Narrative Interpretive Method’ (BNIM) naar het model van Wengraf (2004). Dit betekent dat er gestart is met een narratieve startvraag, waarbij de interviewer geen nieuwe, aanvullende vragen stelt. In de tweede fase wordt er gevraagd naar verduidelijking van bepaalde gebeurtenissen of ervaringen, zogeheten *narrative pointed questions* teneinde narratieve rondom deze ervaringen te verzamelen (Wengraf, 2004). In combinatie met de BNIM is er gewerkt met een Life History Calendar (LHC). De LHC is een hulpmiddel om de belangrijke gebeurtenissen in iemands leven te detecteren: met behulp van de LHC wordt een overzicht gecreëerd van de belangrijkste levensdomeinen, de omslagpunten hierin en de verhoudingen hiertussen (Harris & Parisi, 2007). De diepte-interviews hebben een duur van twee a drie uur.

Om toegang te krijgen tot de onderzoeksgroep is er contact gelegd met verschillende mensen die zowel onderzoeker als onderdeel van de Joodse gemeenschap zijn. Deze netwerkpartners hebben als het ware als *gatekeepers* gefungeerd door de schakel tussen de onderzoekers en de onderzoekspopulatie te vormen (Creswell, 1997).

3.5 Data-analyse

Teneinde de data te analyseren is er gebruik gemaakt van het software programma Atlas.ti om de transcripten te coderen. In de analyse is er gekeken naar de verschillende ik-posities van de respondenten. Het onderzoeken van ik-posities is een manier van kijken naar de data, met als doel meer zicht te krijgen op de veerkracht en kwetsbaarheid per respondent, per familie, en per generatie. In het analyseren van de individuele transcripten zijn drie verschillende stappen

---

¹³ Dit heeft consequenties voor de kwaliteitscriteria van dit onderzoek. Hier zal in de discussie op gereflecteerd worden.

uitgevoerd, zoals beschreven door Aveling, Gillespie en Cornish (2014). In de eerste stap worden de zinnen of zinsdelen waarin ik-posities naar voren komen gelabeld. Het onderzoeken van woorden die bij 'ik' horen geven een goede indruk van het zelf (Hermans, 2001a). De tweede stap richt zich op het labelen van zinsdelen waarin juist wordt gesproken vanuit anderen over de ik-persoon waarbij er onderscheid wordt gemaakt tussen directe en indirecte stemmen (Aveling, Gillespie & Cornish, 2014, p. 6). De derde en laatste stap is het bestuderen van de interacties tussen de verschillende posities die bij stap één en twee naar voren zijn gekomen; wat zijn de onderlinge verhoudingen? In de transcripten is ook gekeken naar onderdrukte of verdrongen posities. Het verborgene is immers net zo belangrijk als dat wat onthuld wordt in een narratief (Baggerman & Dekker, 2004, p. 9). Na het doorlopen van de drie beschreven analysestappen volgens Aveling, Gillespie en Cornish zijn de open codes op overkoepelende wijze geordend teneinde tot subthema's en hoofdthema's te komen. In deze fase is gefocust op het categoriseren van ik-posities met betrekking tot veerkracht en kwetsbaarheid, waarbij uiteindelijk de ik-posities vertaald zijn naar overkoepelende thema's als aspecten van veerkracht en kwetsbaarheid. Het herstructureren en organiseren van de data teneinde tot hoofdthema's te komen wordt axiaal coderen genoemd (Creswell, 1997). Tot slot is er selectief gecodeerd, waarbij gefocust is op het integreren van de data in de hoofdthema's en het leggen van verbanden tussen de data (Creswell, 1997). Hoewel de analysefase in lineaire stappen beschreven is, is dit in werkelijkheid volgens een iteratief proces verlopen.

4. Bevindingen

In dit hoofdstuk zullen de empirische bevindingen van dit onderzoek gepresenteerd worden. Dit zal gedaan worden aan de hand van overkoepelende thema's, die veelvuldig terugkwamen in de narratieven van de verschillende respondenten. Er is bij het onderscheiden van de thema's specifiek gefocust op thema's rondom veerkracht en kwetsbaarheid. De overkoepelende thema's dragen veelal een veerkrachtige én een kwetsbare component in zich. Dit maakt zichtbaar hoe complex de relatie tussen veerkracht en kwetsbaarheid is, maar maakt de weergave van de bevindingen eveneens complex. Om recht te doen aan deze complexiteit wordt in eerste instantie per hoofdthema de meest dominante, overkoepelende thematiek besproken, maar wordt daarnaast de nuance en uniciteit van elk levensverhaal niet achterwege gelaten. Tevens wordt aangestipt welke thematiek specifiek per generatie van belang is. In totaal zijn er zeven hoofdthema's onderscheiden, achtereenvolgend: 'Actorschap – agency'; 'Gebrek aan controle'; 'Nadruk op het leven nu'; 'Bestaansrecht, bestaansonzekerheid en bewijsdrang'; 'Joodse identiteit'; 'Sense of belonging – sense of otherness'; 'Relationaliteit'; 'Individuele aspecten van veerkracht' en 'Tussen veerkracht en kwetsbaarheid'.

4.1 Actorschap - agency

Allereerst is het opvallend dat de mate waarin de respondenten een bepaald actorschap of zeggenschap over hun leven ervaren lijkt samen te hangen met hun gevoel een betekenisvol en zinvol leven te leiden. De ervaring van *agency* is van belang in het gevoel veerkrachtig te zijn. Van de geanalyseerde families kan globaal gezegd worden dat met name de eerste en derde generatie het gevoel hebben controle en auteurschap te hebben over hun leven, maar dat dit bij de tweede generatie in mindere mate aanwezig is waarbij een continue worsteling met het leven zichtbaar wordt. Eén van de respondenten – behorende tot de eerste generatie – ziet zichzelf echt als de vormgever van zijn levensverhaal, wat doorwerkt in de manier waarop hij betekenis geeft aan (verschrikkelijke) gebeurtenissen. Hij schrijft een deel van het zijn van Holocaust *overlevende* tevens toe aan zijn eigen handelen en bepaalde listigheden die hij in het concentratiekamp uitvoerde. Zijn levensmotto is 'toeval bestaat niet', waarin de maakbaarheid van het leven en de eigen verantwoordelijkheid voor zijn levensloop extra onderstreept worden. Toch is er een aantal momenten waarop hij het tegenovergestelde lijkt te zeggen, zoals in het volgende citaat:

‘Ja hij had het slechter gehad dan ik voor die tijd en dat is ook wat ik altijd in gastlessen zeg. De mensen die het overleefd hebben, hebben het nooit zo slecht gehad als die honderd duizend die het niet overleefd hebben uit Nederland, die joden... die paar, die vijf duizend die het overleefd hebben, hebben allemaal het een of het andere aan bijzondere ervaringen, een bijzondere geschiedenis, aan bijzondere hulp en steun gehad...’ (Respondent B1G1).

Hier zegt hij juist dat het niet aan de overlevenden zelf te danken is dat ze overleefd hebben, maar aan hun omstandigheden en dat ze op de een of andere manier iets bijzonders hebben meegemaakt. Tevens noemt hij zichzelf een geluksvogel, wat niet direct te rijmen valt met ‘toeval bestaat niet’. Deze verschillende posities lijken dus enigszins in tegenspraak met elkaar te zijn. Toch lijken de posities voor hem te botsen. Hij schrijft veel toe aan zijn eigen handelen, wat hem een gevoel van kracht en zinvolheid geeft, maar hij schrijft niet *alles* toe aan zijn eigen handelen.

Bij een andere Holocaust overlevende wordt het gevoel van actorschap reeds zichtbaar in haar taalgebruik. Zij zegt bijvoorbeeld: *‘Na de oorlog is eigenlijk mijn leven dus ook, **wat ik er zelf van gemaakt heb, heel goed verlopen**’* (Respondent G1G1). Ook gebruikt ze continu het woord ‘opbouwen’ om haar leven na de oorlog te omschrijven. Zo refereert ze naar het gezin dat ze opgebouwd heeft en het leven dat ze opgebouwd heeft. Ze vertelt dat zij en haar man naoorlogse kinderen waren, en daarom zo gericht waren op (weer) iets creëren. Deze respondent heeft daarmee de regie over haar leven hervonden en hernomen: *‘Alles wat ik heb, heb ik opgebouwd in mijn huwelijk’*. Iets opbouwen betekent ook iets nalaten. De eerste generatie spreekt veel over het gezin dat ze hebben opgebouwd en waar ze trots op zijn. Hun familie geeft hen een gevoel van zin en waardevolheid, misschien wel des te meer omdat ze voelen dat zij medeverantwoordelijk zijn voor het (voort)bestaan van de familie. Respondent H1G1 geeft aan dat puur het feit dat hij nazaten heeft hem al steunt. Dat de eerste generatierespondenten heel expliciet benadrukken wat hun eigen aandeel is in het leven dat ze hebben, kan gekoppeld worden aan de oorlog. Juist omdat het leven hen niet in de schoot geworpen is, en ze als het ware een ‘valse start’ hebben gemaakt, krijgt het leven dat ze hebben vormgegeven nog meer waarde en betekenis, zo lijkt het. Ook bij respondent F1G1 komt een discours van actorschap naar voren, hij zegt: *‘We zijn met nul begonnen en we wonen hier nou mooi. Daar hebben we ontzettend hard voor gewerkt’*.

Bij de tweede generatie heeft het gevoel van actorschap nog een andere betekenis omdat veel van hen aangeven dat ze in eerste instantie hun leven vormgaven naar wat hun ouders van hen

verwachten. Hun ouders hadden immers al zo geleden in de oorlog, dat ze probeerden het meest voorbeeldige kind te zijn, en zich te schikken naar wat hun ouders wilden. Respondent F2G1 omschrijft haar volgzaam ik-positie als het achter de fanfare aanlopen en geen eigen stem hebben. Acterschap is dan een verworvenheid; eerst was er vooral volgzaamheid, maar de omschakeling naar actorschap geeft een gevoel van zin. Dergelijke omslagpunten werden vooral bereikt door fysieke afstand te nemen (bijvoorbeeld door naar een ander land te emigreren), of emotionele afstand te creëren, zo blijkt uit de verhalen van de tweede generatie. In een aantal gevallen wordt ook het moment van een eigen gezin stichten genoemd, waarbij de gerichtheid minder op de eigen ouders komt te liggen en meer op de eigen kinderen. Daarnaast is specifiek voor de tweede generatie dat sommigen aangeven dat ze nooit een duidelijk voorbeeld hebben gehad van ‘goed leven’ van hun (getraumatiseerde) ouders. Bijvoorbeeld bij respondent F2G1 komt dit naar voren; zij ziet zichzelf als creator van haar familie en dat geeft haar een heel goed gevoel. Ze zegt: *‘Het is vol leven. En als dat, om het samen te vatten, de donkere kant, dus die oorlog is natuurlijk allemaal heel zwaar, maar de vreugde ervan is, is dat ik wel denk wauw, je hebt dus je eigen familie neergezet. Allemaal zelf moeten uitvinden hoe dat dan werkt, want ik weet dat van huis uit echt niet’*. Zij ziet het stichten van een (liefdevolle) familie in het licht van de Holocaust. Wat uit haar verhaal en dat van andere respondenten blijkt is dat het gevoel van actorschap ook een gevoel van trots en zelfwaardering teweeg brengt. Het is immers jouw verdienste dat je staat waar je staat, dus daarmee groeit het gevoel van zelfvertrouwen.

Bij de derde generatie is het actorschap op een andere manier aanwezig dan bij de eerste en tweede generatie. Bij de derde generatie heeft het actorschap vooral betrekking op het niet willen dat de Holocaust nog van invloed is op hun eigen leven. Respondent G3G12 zegt hierover: *‘Omdat ik echt geen aansteller wil zijn en echt niet wil dat mensen denken of dat ikzelf ga denken dat die oorlog iets gedaan zou hebben in mijn leven. Ik weiger dat gewoon. Ik wil dat niet’*. Zij maakt sterk de koppeling met slachtofferschap. Dit is bij meerdere respondenten van de derde generatie het geval. De Holocaust is inmiddels zo lang geleden, er heerst een sterk beeld dat dat geen invloed meer mag hebben op het leven hier en nu. Ze lijken daar een actieve beslissing over te nemen en ook te voelen dat ze daar zelf zeggenschap over hebben: *‘Het heeft geen zin om die pijn, of, ook met je mee te dragen. En het heeft ook geen zin om elke dag jezelf of anderen eraan te herinneren over wat er toen gebeurd is. Dat is iets wat, nou ik denk voor heel veel mensen moeilijk is. Maar dat is wel iets wat ik voor mezelf heb kunnen afsluiten’*, aldus respondent C3G21. Hij oordeelt hier in zekere zin over mensen die

wel op dagelijkse basis met de Holocaust bezig zijn. Hij ziet dit zelf echter als een zinloze exercitie en dus heeft hij het actief afgesloten. Opvallend is dat hij, en ook andere derde generatierespondenten er niet aan lijken te twijfelen dat zij een dergelijke beslissing *kunnen* nemen. Toch wordt hierin enige discrepantie zichtbaar aangezien veel van hen tegelijkertijd aangeven dat de Holocaust wel degelijk een rol speelt in hun leven. Een belangrijke vraag die dit oproept is hoe deze respondenten de oorlog dan voor zichzelf hebben afgesloten. Een aantal aspecten dat terugkomt hierin is het actief scheiden van het verleden en heden, waarbij op het verleden geen invloed meer kan worden uitgeoefend; het creëren van emotionele distantie tot de Holocaust, en het benadrukken van de zinloosheid bij het verleden stil te staan. De distantie tussen verleden en heden onderstreept het belang van actorschap in relatie tot zingeving en veerkracht. De derde generatie lijkt een actieve keuze te maken zich te richten op zaken waar ze wel zeggenschap over hebben omdat dat hen wel kracht en zin geeft.

Er kleeft echter een keerzijde aan het gevoel van zeggenschap; namelijk het gevoel dat alles te controleren en te beheersen valt. *‘Loslaten is een soort vaardigheid die ik van huis uit gewoon niet echt heb meegekregen. Altijd maar controle willen behouden, omdat je vanuit zelfcontrole denkt de situatie te kunnen overheersen of zo, of kunnen beïnvloeden’* (Respondent F3G11). Dit kan ook heel verlamdend werken. Soms is het beter dingen los te laten, of te stoppen als het niet lukt, maar bij een aantal respondenten komt een zekere krampachtigheid naar voren in de vormgever van het eigen leven te willen zijn.

4.2 Gebrek aan een gevoel van controle

Er zijn verschillende respondenten die een of meerdere depressies hebben doorgemaakt in hun leven. Zij ervaren vaak helemaal geen actorschap of zeggenschap over hun leven, maar eerder het tegenovergestelde. Het leven lijkt hen meer te overkomen, dan dat ze zelf ervaren grip te hebben op wat er gebeurt. Dit roept ook nog eens vaak een gevoel van schaamte en schuld op, zeker bij de tweede generatierespondenten. Zij vergelijken zichzelf nog al eens met hun ouders, waarbij het ongeluk en de problemen van de ouders altijd groter zijn. Hun ouders hebben de oorlog doorgemaakt, *zij* hebben recht van spreken als ze zich slecht voelen. De tweede generatie ervaart hun eigen worstelingen – in het licht van de ervaringen van de ouder - als onnozel gezeur. Een van de respondenten omschrijft het als niet het recht hebben ongelukkig te zijn, of niet het recht hebben om verdrietig te zijn. Het niet ongelukkig *mogen* zijn in de context van de Holocaust vergroot juist de *gêne* en schaamte over het ongelukkig

zijn. Het is zodoende een soort vicieuze cirkel. Dit wordt zichtbaar in het verhaal van respondent B2G1; zij heeft verschillende diepe dalen gekend in het leven en verscheidene depressies doorgemaakt. Haar vader – respondent B1G1 - onderstreept de maakbaarheid van het leven, en de verantwoordelijkheid die ieder mens draagt voor zijn eigen leven in zijn (zojuist beschreven) levensmotto ‘toeval bestaat niet’. Waar dit hem een gevoel van zeggenschap en kracht geeft, heeft het tegengesteld effect op zijn dochter. Zijn levensmotto werkt ook door in haar leven maar het vergroot haar gevoel van falen. Het onderstreept haar onmogelijkheid het leven naar de hand te zetten. Ook respondent C2G2 ondervindt last om grip op het leven te krijgen. Zij vertelt dat ze eigenlijk altijd depressief is, en het gevoel heeft niet zozeer te leven, maar vooral te *overleven*.

Een andere manier waarop dit thema naar voren komt is in hoe de eerste generatierespondenten vertellen over de centrale rol die de oorlog in hun verdere leven gespeeld heeft. Voor een van de eerste generatierespondenten lijkt de oorlog het beginpunt van alles te zijn. *‘Mijn leven is gestuurd door de oorlog eigenlijk’*. Dit citaat maakt zichtbaar hoe zeer taalgebruik een bepaalde beleving uitdrukt. ‘Mijn leven is gestuurd door’ toont een zekere passiviteit ten opzichte van het leven en de eigen levensloop. Niet hijzelf was het die bepaalde wat er gebeurde en waarom, maar de oorlog was de initiator.

Zojuist werd kort aangestipt dat bij sommige respondenten de depressies gepaard gaan met schaamte en schuld. Het thema ‘schuld’ komt tevens op een andere manier terug in de data. Enkele respondenten hebben een soort permanent onderhuids gevoel van schuld. Dit kan schuld zijn tegenover familieleden die de oorlog niet overleefd hebben, maar ook een continu gevoel van schuld zonder duidelijke aanleiding: Zo vertelt respondent A2G1: *‘De rode draad in mijn leven, schuldgevoel. Ja ach enorm. Enorm schuldgevoel. Naar alles in iedereen. Altijd. Als ik nu nee zeg tegen iets, oho verschrikkelijk. Ja. -, nee niet leuk. Innerlijke dialogen heb ik dan, dat je tegen jezelf aan het praten bent zeg maar. Dat schuldgevoel heb ik al mijn hele leven’*. Ook hieruit spreekt een gevoel van een gebrek aan controle. Eigenlijk heeft het schuldgevoel bij deze respondent de touwtjes in handen, wat maakt dat ze zich kwetsbaar voelt. Het is tevens een soort onmogelijkheid om mee te leven omdat de schuld nooit kan worden ingewilligd, zo lijkt het.

Dat er een zekere ambiguïteit kan bestaan in het al dan niet ervaren van *agency* en de relatie tot veerkracht, komt eveneens naar voren. Respondent F1G1 spreekt bijvoorbeeld vanuit een sterk gevoel van actorschap en toekomstgerichtheid over zijn leven. Tegelijkertijd spreekt hij vanuit een tegenovergestelde positie wanneer hij zegt: *‘Dingen gebeuren nou*

eenmaal in een leven waar je geen kijk van tevoren op hebt, waar je weinig invloed op hebt'. Uit deze uitspraak blijkt juist een gevoel van weinig controle of actorschap. In eerste instantie lijkt dit dus vooral een kwetsbare positie te zijn, en niet zozeer veerkracht te representeren. Echter, ook in het gebrek aan *agency* zit een zekere vorm van veerkracht verscholen, wanneer dit raakt aan acceptatie. Verschillende respondenten hebben een dergelijke houding: ze tonen een zekere gelatenheid en acceptatie ten opzichte van de moeilijke aspecten van het leven, in plaats van deze trachten te beheersen. Wanneer datgene wat niet beïnvloed kan worden, wordt geaccepteerd, geeft dit eveneens een gevoel van kracht en zin, zo blijkt uit de verschillende levensverhalen. Bij respondent A2G1 komt dit thema ook naar voren, maar op een andere manier. Zij vertelt over de angsten die ze heeft en hoe ze daarmee omgaat: *'Ja weet je, ik kan tegen mezelf zeggen van 'flinker zijn en die bangheid hoeft niet'. (...) Maar ja. Ik ben nou eenmaal een heel bang mens'*. Eigenlijk accepteert ze dus de weinige mate van zeggenschap en de grote mate van angst die zij ervaart in haar leven. Zich er tegen verzetten heeft geen zin, zo heeft ze voor zichzelf gemerkt. Acceptatie van het verleden, van onbeïnvloedbare dingen, en acceptatie van zichzelf en de eigen angsten vormen daarmee ook aspecten van veerkracht.

4.3 Nadruk op het leven nu

Aansluitend op het voorgaande, leggen veel respondenten (bewust) de nadruk op leven in het hier en nu. Het zich richten op het heden is belangrijk in het ervaren van (veer)kracht, zo blijkt uit de interviews. Zo vindt een van de eerste generatierespondenten zichzelf 'te oud' om nu nog constant met de oorlog bezig te zijn. Ze richt zich juist op dat wat haar geluk brengt, zoals haar kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen. Ook bij respondent G2G1 komt het verlangen zich te richten op wat er nu toe doet naar voren. Zij omschrijft zichzelf als iemand die gebogen en gebukt door het leven gaat. Ze voelt een zwaar, drukkend gevoel van verdriet, maar ze kan niet bij het verdriet komen:

'Je kan het maar niet pakken, wat is er toch? Wat is er, wat is er? Je kan het niet pakken en dan denk je, mag het een keer klaar zijn met dat verdrietige gevoel of dat wat er is? Wat er was, dat was, dat is klaar. Nu niet meer. Wij leven nu. Wij gaan door. Niet dat geslachtoffer. Houd toch eens op met dat sombere gedoe'.

In dit fragment wordt duidelijk dat ze echt in gesprek en worsteling is met zichzelf. Er is een kant van haar die heel zwaar en verdrietig is, maar vervolgens heeft ze een oordeel over *dat* ze zich verdrietig voelt en spreekt ze zichzelf streng toe. De gerichtheid op het heden en de wens

het verleden niet de overhand te laten nemen komt vaker terug, ook in combinatie met de term ‘de slachtofferrol op je nemen’. Stilstaan bij het verleden, en bij de pijn en het verlies van de Holocaust wordt door verscheidene respondenten gekoppeld aan slachtofferschap. Het lijkt echter niet zomaar om slachtofferschap te gaan, want dat Joodse families slachtoffers zijn geworden van de Holocaust lijkt evident, maar om een soort onterecht slachtofferschap. Dat de pijn en het leed van de eerste generatie ook geclaimd wordt door opvolgende generaties lijkt voor sommige respondenten een onterechte en moeilijke stellingname te zijn.

Bijvoorbeeld bij respondent C3G21 komt een aversie ten opzichte van de slachtofferrol naar voren. Hij spreekt in zekere zin zelfs de Joodse gemeenschap er op aan dat ze ‘blijven hangen’ in gebeurtenissen van het verleden. Voor hem lijkt het een zeer pragmatische zaak; we leven nu, en niet toen. Hij zegt: *‘Ik was er zelf niet bij en ik denk dat dat een heel belangrijk punt is voor mensen van mijn generatie en degene die nog gaan komen; wij waren er niet bij. En we kunnen wel doen **alsof** we het er heel moeilijk mee hebben, maar je kan je nooit inleven in hoe zij het hebben gehad’*. De manier waarop hij nadruk legt op het leven nu verbindt hij in zekere zin met het verdriet en de verschrikkingen van de eerste generatie. Als de tweede of derde generatie zich nu verdrietig zou voelen, dan zouden ze eigenlijk het verdriet wegnemen van de eerste generatie. Terwijl de eerste generatie de verschrikkingen daadwerkelijk heeft meegemaakt; zij hebben dus recht op verdriet, de anderen niet. De respondenten bij wie dit naar voren komt, distantiëren zich dus nadrukkelijk van de ervaringen van de eerste generatie, en identificeren zich er niet mee. Van deze interpretatie gaat haast een soort dwang uit van leven in het heden; behalve de eerste generatie mag niemand leven in het verleden. Toch beleven veel derde generatierespondenten het leven in het nu vooral vanuit een positieve *mindset* – het geeft hen kracht en een zeker bewustzijn in het leven nu.

Ook bij de eerste generatie komt dit thema terug. Voor sommigen is de houding ‘leven in het hier en nu’ pas in een later stadium in hun leven gegroeid, bij anderen werd deze *mindset* direct na de oorlog al aangenomen. Zo vertelt respondent F1G1: *‘Toen ik dus terugkwam uit het oosten van Duitsland met een trein in juni 45, heb ik eigenlijk voor mijzelf het besluit genomen (...) van kijken naar de toekomst en positief zijn’*. Bij sommige eerste generatierespondenten heeft de nadruk op het heden een krampachtig, besluitmatig en dwangmatig karakter. Bij hen lijkt het niet zozeer te gaan om de nadruk op het heden, maar vooral om het verdringen van het verleden. Sommige gebeurtenissen en ervaringen zijn te pijnlijk of gruwelijk om bij stil te staan, en zodoende willen ze dat niet. Respondent A1G1

kreeg van zijn vader al als levensles mee om niet achterom te kijken. Hijzelf doorleeft dit en geeft dit ook aan zijn (klein)kinderen mee: *‘Kijk niet achterom want dan val je. Je leeft nu. Wat geweest is, kan je niet terughalen en wat de toekomst brengt, moet je niet eens over praten’*.

Leven vanuit het verleden in het nu

Wat echter opmerkelijk is aan deze levensinstelling is dat deze op gespannen voet staat met een andere levensles die voor vrijwel alle respondenten van belang is. Namelijk, ‘opdat wij niet vergeten’. In het merendeel van de interviews komt een dergelijke frase terug waarbij men onderstreept dat het belangrijk is de familie verhalen en verschrikkingen te vertellen en te blijven vertellen. Niet alleen aan opvolgende generaties, maar ook op scholen, in de publieke sfeer en via kunst en media. In sommige gevallen lijkt het te gaan om een plicht om te herinneren. Een aantal derde generatierespondenten zegt bijvoorbeeld niets met de dodenherdenking te hebben, maar zij voelen zich wel verplicht er bij stil te staan. Deze morele plicht tot herinneren komt bijvoorbeeld naar voren bij respondent H3G11: *‘Ik ben wel waarschijnlijk de laatste generatie of een van de laatste generaties die ooggetuigenverslagen van de eerste bron hebben vernomen. En dan is het wel de taak om dat op een goede manier door te geven aan de volgende generatie’*. Verschillende respondenten hebben een deel van hun leven ook daadwerkelijk gewijd aan het vertellen van hun familie verhaal. Dit lijkt niet zomaar te rijmen met het ‘leven in het nu’. Voor veel tweede generatierespondenten lijkt het vertellen van het verhaal vooral ook een helende werking te hebben, en kent pas in tweede instantie een informerende insteek. Voor de eerste generatie ligt dit iets genuanceerder, bij hen komt zwijgen over de traumatische gebeurtenissen meerdere keren naar voren als helend of veerkracht bevorderend. Voor de tweede generatie lijkt de nadruk op het heden pas echt mogelijk op het moment dat het familie verhaal door middel van een vertaalslag het eigen verhaal is geworden. Dit omslagpunt van verleden naar heden via een eigen interpretatieslag komt bijvoorbeeld naar voren bij familie G. Respondent G1G1 wilde in eerste instantie helemaal niet praten over haar oorlogservaringen. Enerzijds wilde ze haar (niet-Joodse) man en haar kinderen niet belasten, en anderzijds was het *haar* verhaal, dat ze niet zomaar wilde delen met anderen. Opvallend is dat haar man haar oorlogsverhalen tegelijkertijd niet wilde horen; hij vond het te pijnlijk om te horen wat ze allemaal doorstaan had. Eigenlijk verstopte haar man zich dus voor haar pijn. Haar dochter heeft er ontzettend veel moeite mee gehad dat er nooit over gesproken werd, en ook dat haar vader is blijven zwijgen. Ze benoemt het zwijgen van haar vader als een van de belangrijkste facetten in haar leven. Ze is woest op hem

geweest: *'En mijn vader vond dat heel belangrijk, dat wij er mooi uitzagen. Hoe kan je nou eigenlijk altijd met de buitenkant bezig zijn, terwijl dat binnenin zo verschrikkelijk groot is en bepalend is? Waarom heb je dat niet- Waarom ben je niet- Wat ben je dom geweest dat je dat niet hebt toegelaten'* (Respondent G2G1). Nu is de woede afgenomen, maar het onbegrip jegens haar vader is er nog steeds. Uiteindelijk heeft zij haar moeder aangezet te praten, voor haar moeder maar ook voor zichzelf. Voor de dochter zijn het moment dat haar moeder is gaan praten over haar verleden, én het moment dat zij een publiek kunstwerk heeft gemaakt van haar moeder's verhaal de belangrijkste omslagpunten in haar leven geweest. Op het moment dat de vertaalslag heeft plaatsgevonden ontstaat er een hang naar het voortbewegen en loslaten, wat door velen wordt omschreven als 'leven in het nu'.

Respondent H2G1 vat het samen door te zeggen: *'Het is iets waar we niet omheen kunnen, willen en ook niet moeten. Maar we moeten proberen te stoppen dat het ons dagelijks leven beheerst. En ik realiseerde me niet in hoeverre dat dat deed tot die tijd'*. Mogelijkerwijs ontstaat de nadruk op het nu pas als gerealiseerd wordt hoeveel men daarvoor in het verleden heeft geleefd. Het kan worden samengevat als leven in het heden vanuit het verleden. De oriëntatie ten opzichte van de toekomst neemt hierin een aparte plek in. Het hebben van wensen, dromen, ambities, toekomstplannen en dergelijke is namelijk zeker een bron veerkracht, zo blijkt uit interviews. Het tegenovergestelde geldt ook; een gebrek aan toekomstdromen en hoop komt naar voren bij respondenten die kampen met een depressie.

4.4 Bestaansrecht, bestaansonzekerheid en bewijsdrang

Een volgend thema dat uit de data naar voren komt is 'bestaansrecht, bestaansonzekerheid en bewijsdrang'. Deze drie fenomenen hangen sterk met elkaar samen. Bij vrijwel alle respondenten heerst een vorm van bestaansonzekerheid, gevoed door existentiële twijfel. 'Waarom en waartoe ben ik hier?' 'Met welk recht of welk doel?' 'Mag ik hier wel zijn?' De respondenten ervaren niet zomaar een vanzelfsprekend recht op bestaan; er-zijn is niet voldoende. Er moeten dingen gecreëerd en gemaakt worden: ze moeten iets tastbaars nalaten, iets presteren om er te mogen zijn. Dit komt werkelijk bij alle respondenten naar voren, ook bijvoorbeeld bij degenen die niet direct iets 'gepresteerd' hebben. Bij hen komt juist de twijfel en onzekerheid naar voren over het feit dat ze niet iets (in hun ogen) noemenswaardig doen. Respondent G2G1 vertelt bijvoorbeeld: *'Ik ben pas later, toen ik een eigen gezin had, hier ben ik pas een hbo-opleiding gaan doen. Alsnog hbo-opleiding in de avonduren, om iemand te zijn'*. Zij had alleen haar middelbare school afgemaakt en vond dit dus uiteindelijk niet

voldoende. Zonder vervolgoopleiding was ze niemand, zo ervoer ze. Bij alle respondenten lijkt het zo te zijn dat ze hun bestaansrecht ontlenen aan wat ze kunnen, en wat ze doen, niet aan wie ze zijn of simpelweg *dat* ze zijn. Het is dan ook niet geheel verrassend dat voor veel respondenten erkenning van groot belang is. Naast erkenning vanuit dierbaren of bekenden, wordt dit veelvuldig gezocht in de publieke sfeer. Het belang dat gehecht wordt aan erkenning en waardering van anderen voor de eigen prestatie komt zeer veelvuldig terug. Deze hang naar erkenning en prestatie heeft vanuit de ‘bewijsdrang’ een zekere dwangmatige ondertoon. Toch gaat er ook een zingevende werking van uit. Respondent G2G1 vertelt wat het voor haar betekent om iets te creëren: *‘ik ben iemand die (...) zelf ook zo eigenlijk steeds overnieuw wil beginnen (...) ik wil iets blijven maken. (...) Dat je blijft voelen dat je leeft, dat je er bent’*. Voor haar betekent creëren scheppen en opnieuw beginnen; alsof er een schone lei ligt. Mogelijk is dit symbolisch voor het leven waar juist niet met een schone lei gestart kan worden.

Bij één van de respondenten is het bestaansrecht gekoppeld aan de fysieke omgeving waar ze zich bevindt. Zij vertelt dat ze in Nederland nooit het gevoel heeft dat het vanzelfsprekend is dat ze er is, terwijl ze dat in Israël wel heeft. Zij zegt: *‘veel vanzelfsprekender is het feit dat je daar mag zijn en bestaan, anders dan hier’*. Dat zij het leven nooit als vanzelfsprekend ervaart lijkt echter ook een positieve kant te hebben: *‘Voor mij is het leven ook nooit vanzelfsprekend. Altijd bijzonder, speciaal’* (Respondent F2G1).

Er kan dus gesteld worden dat bij vrijwel alle respondenten er een zekere bestaansonzekerheid heerst, dat zij in hun beleving niet ‘zomaar’ recht van bestaan hebben op deze wereld. Uit deze bestaansonzekerheid, en om recht van bestaan op te eisen, komt de genoemde bewijsdrang voort. De bewijsdrang lijkt tweeledig te zijn. Enerzijds is er sprake van bewijsdrang om bestaansrecht te claimen. Dit is de vorm die zojuist besproken werd. Ten tweede is er sprake van bewijsdrang naar ouders toe. Dit is vooral zichtbaar van de tweede naar de eerste generatie toe. Een van de tweede generatie respondenten zegt hier bijvoorbeeld over: *‘Ik had het gevoel iets goed te moeten maken voor mijn moeder, omdat mijn moeder zo ondraaglijk geleden heeft’*, en ze vervolgt: *‘Dat gevoel dat ik er gekomen ben om voor haar het leven mooier te maken. De verantwoording die voor mijn gevoel daarmee samengaat. Als ik het voor haar mooi wil maken, dan moet ik mij ook mooi, netjes en dergelijke gedragen, om daaraan te kunnen voldoen’* (Respondent C2G1). Deze tweede vorm van bewijsdrang is ontzettend hardnekkig, blijkt uit de interviews. Bewijsdrang en bestaansonzekerheid zijn ook zeer duidelijk fenomenen die worden overdragen van generatie op generatie. Wat hierin

zichtbaar wordt is dat de kinderen met soortgelijke problemen worstelen als hun ouders, omdat de kinderen geen duidelijk voorbeeld hebben gekregen van hun ouders dat je niet aan je eigen bestaansrecht of waardevolheid hoeft te twijfelen. Dit voorbeeld ontbreekt omdat de ouders op hun beurt zelf nog aan het worstelen zijn.

Bestaansonzekerheid leidt bij sommige respondenten in eerste instantie tot een soort radicale zelftwijfel, waarbij uiteindelijk een gevoel van trots voorzichtig tevoorschijn komt: *‘één plus één, dat als je gaat nadenken over mag ik er wel zijn, mag ik er wel zijn? Ja, ik mag er zijn. Natuurlijk ben je dan ineens heel trots ook’* (Respondent G3G12). Beide interpretaties – radicale zelftwijfel en een gevoel van trots – kunnen dus naast elkaar bestaan. Hierin wordt zichtbaar dat bestaansonzekerheid twee kanten in zich draagt; een veerkrachtige en een kwetsbare kant. De kwetsbare kant is besproken als het ervaren van existentiële twijfel en existentiële onzekerheid. De veerkrachtige kant kan omschreven worden als bestaansbewustzijn en bestaanstrots. Juist *vanwege* de Holocaust ervaren alle generaties het leven niet als vanzelfsprekend. Dit brengt ook een gevoel van urgentie, dankbaarheid en trots teweeg. Zo vertelt respondent A2G1: *‘De dankbaarheid van ‘moet je eens kijken wat wij hebben’. Wij die er niet hadden moeten zijn. Onze ouders hun generatie was natuurlijk uitgedund. Er waren 30 duizend, 20 duizend Joden nog over, zoiets. (...) Het besef hebben van hoe bijzonder het is dat wij er zijn. Ja. En weten van ‘je had er eigenlijk niet mogen zijn’.*

Keerzijde bewijsdrang - onzekerheid

Een duidelijke keerzijde van bewijsdrang is een overweldigend gevoel van onzekerheid wat bij verscheidene respondenten naar voren komt. Het gevoel niet goed genoeg te zijn knaagt constant, zowel op professioneel als persoonlijk gebied. Vooral bij één familie komt dit heel sterk naar voren. Drie van de vier gezinsleden zijn zelfs tijdens het interview continu aan het checken of ze wel de ‘juiste’ antwoorden geven. De tweede generatierespondent van dit gezin is zich zeer bewust van haar enorme onzekerheid en hoopt dan ook van ganser harte dat ze dit niet aan haar kinderen heeft meegegeven. Ze vertelt wat ze hoopt dat ze wel heeft meegegeven aan hen: *‘Dat je voelt dat je er mag zijn, dat je iemand bent gewoon. Dat. Dat vind ik belangrijk. Dat je niet te veel wegcijferen, dat is denk ik het belangrijkste’* (Respondent G2G1). Zij heeft niet alleen ondervonden hoe onzekerheid als een rem kan werken op de dingen die je echt wil, maar heeft zelf ook ervaren dat de onzekerheid haar somber maakt.

4.5 Joodse identiteit

Een heel belangrijk thema in de interviews is Joods zijn. Hoewel dit een overkoepelend thema is dat in ieder interview terugkomt, wordt het Joods zijn wel door iedereen weer anders ingevuld. Toch valt er een globaal onderscheid te maken in twee tegenovergestelde posities betreffende de Joodse identiteit. Enerzijds is er een gevoel van trots zichtbaar. Dit is onafhankelijk van of de respondenten praktiserend Joods in religieuze zin zijn of niet. Het trots zijn op de Joodse identiteit is een aspect waarin het Joods zijn kracht geeft. De tweede positie betreft echter het Joods zijn als gevaar, of als risico. Deze positie draagt niet bij aan veerkracht maar geeft de respondenten juist een gevoel van kwetsbaarheid.

Joods zijn als kracht

Het trots zijn op de Joodse identiteit is iets wat voorkomt bij vrijwel alle tweede en derde generatierespondenten. Het Joods zijn wordt door verschillende respondenten beschreven als iets wat steun en houvast biedt. Anderen geven aan dat het een deel van je identiteit is dat als het ware vast ligt, en dat geeft een stukje zekerheid waar je op terug kan vallen. Respondent C3G21 beschrijft dat Joods zijn hem een gevoel van zekerheid en veiligheid geeft, juist door het gevoel ergens bij te horen. Voor lang niet iedereen is het Jodendom onderdeel van hun religieuze/levensbeschouwelijke identiteit, maar alle respondenten noemen zich Joods in culturele zin. Respondent G3G12 vertelt:

‘Het Joods zijn is zo verbonden aan wat er is gebeurd in de oorlog, voor ons allemaal. (...) Ik voel me dan altijd wel heel trots eigenlijk dat ik daarbij hoor. En als ik dan specifiek beelden zie van de oorlog, dan voel ik me ook trots dat ik er ben en dat we het hebben overleefd’.

Het trotse gevoel heeft dus niet alleen betrekking op de Joodse identiteit, maar ook expliciet op het overleven van de Holocaust. Verschillende respondenten geven aan dat de Holocaust en de Joodse identiteit niet van elkaar te scheiden zijn; ze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Bij de eerder geciteerde respondent vond er op een zeker moment een verschuiving plaats in het trotse gevoel omdat haar oma het afkeurde. De respondent ging een Joods symbool als ketting dragen en haar oma vond dat verschrikkelijk en sommeerde haar het kettinkje af te doen. Zij vond dit erg lastig, omdat haar Joodse identiteit juist iets was waar ze trots op was. Dat haar (Joodse) oma dit niet wilde zien, deed haar veel pijn. Dit laat zien dat er ook binnen één familie verschillende opvattingen en associaties met betrekking tot de Joodse identiteit kunnen heersen. De eerste generatie is het meest terughoudend wat betreft

het tonen van de Joodse identiteit en er uitgesproken trots op zijn. Dit wordt in de volgende paragraaf verder uitgediept.

Joods zijn als bedreiging

Hoewel het trotse gevoel bij veel respondenten aanwezig is, komt tevens bij veel respondenten een zekere angst voor het Joods zijn naar voren. Bij de eerste generatie is deze het meest expliciet, maar ook de opvolgende generaties ervaren het Joods zijn gedeeltelijk als risicovol. Wat de eerste generatie betreft is dit heel duidelijk afkomstig uit de oorlog. Zij hebben natuurlijk aan den lijve ondervonden waar andere mensen toe in staat zijn, alleen vanwege het feit dat je Joods bent. Respondent C1G1 heeft lange tijd niet veel gedaan met haar Joods zijn, en dat kwam mede doordat ze bang was; ze wilde daar niet bij horen, want dan kreeg je oorlog. Ook een van haar kleinzonen – respondent C3G11 - heeft een gedeelte van zijn kindertijd een soortgelijk gevoel gehad. Voor hem was Joods zijn juist iets om trots op te zijn, dus hij vertelde het aan iedereen. Toen zijn moeder eens tegen hem zei dat hij dit niet aan iedereen hoefde te vertellen, vertaalde hij dit naar dat het gevaarlijk is om Joods te zijn. Daarna heeft hij lange tijd zijn Joods zijn verzwegen en verborgen. Bij een van de andere families heerste er een tijdje zelfs een zeer sterk anti-Joods gevoel, zo vertelt respondent G3G12. Haar oma at juist expres heel veel varkensvlees en zette zich heel erg af tegen hun Joodse *roots*.

Bij veel families is er een soort tussenpositie zichtbaar; er hoeft niet zozeer verborgen te worden dat ze Joods zijn, maar er mee te koop lopen doen ze ook niet. Hierin zijn nog steeds de sporen van de Joodse identiteit als gevaar zichtbaar. Een respondent van de tweede generatie vertelt: *‘Wat ik wel altijd vond bij ons, was dat je niet zo overduidelijk met je Jodendom naar buiten moest komen’* (Respondent A2G1). De angst of het gevaar dat in Joods zijn schuilt is voor haar één op één verbonden met de oorlog: *‘altijd is het Jodendom en oorlog, het is niet van elkaar te scheiden helaas’*. Dit geldt ook voor andere respondenten. Wanneer zij in aanraking komen met antisemitisme of zich gediscrimineerd voelen vanwege hun Joodse identiteit wordt dit vaak bewust of onbewust aan de Holocaust gekoppeld. Door deze koppeling wordt de gebeurtenis *an sich* als groter en bedreigender ervaren omdat er direct doemscenario's opspelen. Eén respondent verzet zich hier expliciet tegen en beschrijft dat veel Joden te snel *‘de Holocaust-kaart spelen’* wanneer het antisemitisme betreft. Anderzijds nuanceert hij zijn eigen scherpte door te stellen dat antisemitisme zeer zeker niet genormaliseerd dient te worden. Hierin wordt duidelijk dat er in de Joodse gemeenschap

onderling kritiek geleverd wordt op de Joodse identiteit als gevaar te zien. Tevens worden veel verschillende ik-posities zichtbaar in de verhouding tot de Joodse identiteit, die enigszins tegengesteld zijn maar niet per se in tegenspraak met elkaar zijn. Dit komt ook naar voren bij respondent H3G11 die vertelt dat hij enerzijds oneindig trots is op zijn Joodse identiteit, en dat hij anderzijds als een soort reflex meteen zijn keppeltje en het keppeltje van zijn zoon weghaalt op het moment dat ze de synagoge uitlopen. Hij doet dit vanwege veiligheidsoverwegingen. In het oneindig trotse gevoel en het afdoen van het keppeltje wordt de ambivalentie ten opzichte van de Joodse identiteit heel duidelijk. Het maakt kwetsbaar én veerkrachtig.

Wat bij alle respondenten terugkomt is dat zij er van doordrongen zijn dat ze door hun Joodse identiteit tot een minderheid behoren. Als minderheid ben je per definitie kwetsbaar, en daar zijn de Joodse families zich maar al te zeer van bewust. Want wat als de meerderheid zich plots tegen je keert? Juist als dat al op verschrikkelijke wijze gebeurd is? Respondent H2G1: *'Ik herinner me dat ik toen [na het horen van de oorlogsverhalen van de familie] dacht, ik was toen een jaar of acht, ik ben een Joods jongetje, dat is de reden dat ze me in elkaar kunnen slaan. Eigenlijk heeft dat gevoel mij nooit meer helemaal verlaten. Dat je als Jood kwetsbaar bent in de samenleving. Dat geeft ook mijn verbondenheid met Israël basis'*. Hij verwoordt de kwetsbaarheid, maar ook de mogelijkheid tot verbinding met andere Joden vanuit zijn Joodse identiteit. Het Joods zijn betekent eveneens dat de respondenten voelen dat ze tot een groep behoren, tot de Joodse gemeenschap en het Joodse volk. Hier wordt in de volgende paragraaf verder op ingegaan.

Joods zijn als we-community

Veel respondenten ervaren een verbondenheid met het Joodse volk en de Joodse traditie. Dit geeft hen zin en betekenis in het leven. Sommige respondenten zien het ook als hun expliciete taak om de Joodse lijn voort te zetten, en hechten veel waarde aan Joods trouwen. Dit is bijvoorbeeld het geval voor respondent C2G21. Zij vond het zowel bij zichzelf als bij haar kinderen essentieel dat er Joods getrouwd werd. Ze vertelt dat ze dit in eerste instantie voor haar moeder heeft gedaan, omdat ze haar moeder de Joodse familie wilde geven die haar moeder nooit heeft gehad. Als ze verder vertelt waarom het voortzetten van de Joodse roots en traditie van belang is, zegt ze:

'Ja, dus dat is surviven, zorgen dat je er blijft. En dan zeg maar er zijn heleboel mensen uit de oorlog die zijn niet Joods getrouwd en die kinderen zijn niet Joods geworden. En kunnen ze

wel zeggen ja, we hebben het overleefd, maar het ging Hitler om de Joden uit de roeien. En als je dan kinderen op de wereld zet die niet Joden zijn dan heb je het niet overleefd. Want dan heb je precies gedaan wat Hitler wilde'.

Ook bij andere families komt dit terug. Bij een van de families zijn bijvoorbeeld alle kinderen Joods getrouwd en ook alle kleinkinderen hebben een Joodse partner. Respondent A2G1 vertelt dat dit heel bijzonder is, des te meer omdat ze geen orthodoxe Joden zijn. Haar vader noemt dit *'mijn overwinning op de oorlog. Mijn overwinning op Hitler, mijn overwinning, we hadden er allemaal niet mogen zijn'*. Bij meerdere families geeft de eerste generatie aan dat het voortzetten van de Joodse lijn hun overwinning op Hitler is. Niet iedereen kan zich daar echter in vinden. Voor sommige (derde generatie)respondenten voelt het als een reductie van zichzelf en hun kinderen tot het voorzetten van de familielijn. Hierin toont zich in een spanningsveld tussen de desbetreffende derde generatierespondenten als individu en hun relatie tot de familie.

Er is een grote diversiteit onder de respondenten betreffende een eventuele religieuze of levensbeschouwelijke uiting van het Jodendom (of een andere levensbeschouwelijke oriëntatie). Opvallend genoeg lijkt de mate van religiositeit niet uit te maken voor zinervaringen rondom het Joods zijn. Verscheidene respondenten geven aan wel bepaalde rituelen uit te voeren of feestdagen te voeren en daar kracht uit te putten, ondanks dat ze verder niet praktiserend religieus zijn. Anderen volgen een heel ander spiritueel pad waar ze levensenergie uithalen. Uit de data wordt duidelijk dat een levenbeschouwelijk kader en levenswaarden een aspect van veerkracht is. Er zijn ook respondenten voor wie het Joods zijn (nog) weinig concrete betekenis heeft gekregen in het leven. Dit geldt met name voor de derde generatie. Respondent G3G1 vertelt bijvoorbeeld zich niet sterk te identificeren met het Jodendom of de Joodse gemeenschap. Toch merkt hij anderzijds dat hij zich wel door bepaalde dingen kan laten raken, terwijl hij niet goed weet waarom het hem zo raakt. Hij is bijvoorbeeld een groot voetballiefhebber en fan van Ajax. Als er tijdens de wedstrijd nare dingen over Joden worden gezongen door de tegenpartij steekt dat hem:

'Ik word er- Ik trek me eerder terug dan dat ik me boos maak of zo. Ik word er gewoon heel stil van. Maar je kan wel voor jezelf nadenken hè, waarom doet dit mij nog steeds zoveel, want het heeft- Wat er gebeurd is, staat toch heel ver van mij af. Maar ik merk toch dat dat dan wel heel erg bij de kern komt, dat het je raakt'.

Veel respondenten beschrijven anderen ook in termen van Joods of niet-Joods. Ze refereren bijvoorbeeld expliciet naar de Joodse vrienden die ze hebben. Maar ook het expliciteren dat ze een Joodse of juist niet-Joodse partner hebben komt terug bij verscheidene respondenten. Door te benoemen of iemand wel of niet Joods is, worden de kaders van de groep nog duidelijker neergezet. Als het Joods-zijn er niet toe zou doen voor de respondenten zou dit ook niet benoemd worden als onderdeel van de identiteit van anderen.

Generatie als we-community

De Joodse identiteit heeft tevens betrekking op het zijn van of behoren tot de eerste, tweede of derde generatie. Bij de eerste generatie wordt er nauwelijks gesproken in termen van het behoren tot 'de eerste generatie'. Wel hebben respondenten het over mede Holocaust overlevenden, generatiegenoten en andere oorlogskinderen. Dat zijn degenen aan wie ze zich spiegelen en met wie ze zich verbinden betreffende hun eigen ervaringen. Bij de tweede en derde generatie wordt er wel gesproken in termen van tweede of derde generatie, maar welk gevoel of oordeel hieraan hangt verschilt sterk per respondent. Zo zegt een van de derde generatierespondenten – respondent B3G1 - dat hij de derde generatie *is*, maar zich niet per se zo *voelt*. Hij draagt dit niet zo uit, en het zijn van de derde generatie is vooral iets wat hij voor zichzelf houdt. Het lijkt erop dat hij niet gereduceerd wil worden tot derde generatie. De derde generatie is een ik-positie en vormt een onderdeel van zijn identiteit maar dat is niet het enige dat hem definieert. Hij is meer dan dat, en dat lijkt achterliggend te zijn aan dat hij het enigszins voor zichzelf houdt. Veel derde generatierespondenten en enkele tweede generatierespondenten hebben een bepaalde aversie tegen het zijn van tweede en derde generatie omdat ze dit koppelen aan – het al eerder genoemde - slachtofferschap, en zo willen ze niet gezien worden. Dit lijkt vooral te maken te hebben met hoe mensen buiten de eigen groep er naar kijken. Respondent F3G11 zegt: *'Omdat het zo 'n gevoelig onderwerp ook betreft en mensen niet zo goed snappen dat dat dan zogenaamd nog steeds ergens doorettert wil je ook niet- Dan krijg je bijna het idee dat het er niet meer mag zijn'*. Voor een andere derde generatierespondent bestaat er een duidelijk onderscheid tussen het zijn van de derde generatie, en het zijn van een derde generatie *slachtoffer*. Hij behoort feitelijk tot de derde generatie, zegt hij, maar voor hem is de term 'slachtoffer' misplaatst. Hij vertelt: *'We zijn heel veel dingen, maar we zijn geen slachtoffers. We hebben een bagage mee, zoals iedereen een bagage meeheeft'* (Respondent H3G11). De derde generatie zet zich meer af tegen deze term dan de tweede generatie. Wellicht hangt dit bij de derde generatie samen met de eerder

besproken expliciete wens dat het Holocaust verleden hen niet meer beïnvloedt. Bij de tweede generatie heerst er meer acceptatie ten opzichte van het behoren tot een bepaalde generatie en de specifieke worstelingen die daarbij komen kijken. Respondent F2G1 heeft er bijvoorbeeld absoluut geen moeite mee zo bestempeld te worden en noemt zich zelf *'een klassiek tweede generatiegeval'*. Andere tweede generatierespondenten vertellen dat ze het in eerste instantie afschuwelijk vonden als iemand [bijvoorbeeld een therapeut] zei dat ze tweede generatieproblematiek hadden, maar dat ze uiteindelijk het bij zichzelf (h)erkenden en dat dit een zekere mate van opluchting gaf. Juist ook omdat ze zich niet alleen voelen in hun worsteling, maar weten dat er meer kinderen van Holocaust overlevenden zijn die met soortgelijke problemen te maken hebben.

4.6 Sense of belonging - sense of otherness

Eerder werd de Joodse gemeenschap aangestipt als *we-community*, maar het al dan niet behoren tot een bepaalde groep komt ook op andere manieren terug in de data. Behalve de Joodse *we-community*, de familie als *we-community* en de generatie als *we-community* kwamen er niet veel (overkoepelende) *we-communities* naar voren in de data. Wel kwamen twee overkoepelende belevingen naar voren betreffende het behoren tot een bepaalde groep; enerzijds het verlangen ergens bij te horen en anderzijds de afschuw tegen groeps- en hokjesdenken. Bij een deel van de respondenten heerst er een sterk verlangen onderdeel te zijn van een groep, en het ontbreken hiervan wordt bij een aantal geuit als een gemis en een zoektocht. Het ergens bijhoren wordt soms geuit als aan de norm voldoen, en bij 'de normalen' willen horen. Deze respondenten spreken in termen van 'normaal zijn' en een 'normaal' leven leiden. Bij de eerste generatie lijkt de hang naar 'normaal zijn' gekoppeld aan het willen bieden van een zekere bescherming en stabiliteit aan hun eigen kinderen. De eerste generatierespondenten hebben zelf verre van een stabiele en veilige jeugd gehad, en juist daarom willen ze dat hun eigen kinderen wel bieden. Daarnaast lijken ze vanwege de doorstane verschrikkingen in hun latere leven vooral te verlangen naar stabiliteit en rust. Dit wordt door hen omschreven als 'een normaal gezinsleven'. Een bijkomstig, onderliggend belang in het vormen van een 'normaal gezin' is dat de meeste eerste generatierespondenten vurig hopen dat hun oorlogservaringen hun kinderen niet nadelig hebben beïnvloed. Respondent G1G1 vertelt: *'Gewoon een normaal gezin en waar alles helemaal goed verlopen is. Die kinderen van ons hebben ook nooit last gehad van een moeder die iets van een oorlogstrauma had, maar ik geloof niet dat ik dat had. Althans, ik heb niet beseft dat ik met*

een trauma liep, laat ik het zo zeggen’.

Bij de tweede en derde generatie komt de wens ‘normaal’ te zijn ook verscheidene malen naar voren. Wat ‘normaal zijn’ precies voor hen betekent wordt nauwelijks gespecificeerd, maar het komt vooral heel sterk voort uit een gevoel ‘anders’ te zijn. Het gevoel een buitenbeentje te zijn of een *outsider* komt meer dan eens naar voren. In die zin is ‘normaal zijn’ gekoppeld aan het behoren tot de meerderheid, en aan niet te veel opvallen. Het gevoel ‘anders’ te zijn is bij verscheidene respondenten gekoppeld aan een gevoel van eenzaamheid. Zo voelt respondent B2G1 zich zelfs binnen haar eigen gezin het buitenbeentje. Ze kent veel eenzame periodes en vergelijkt zichzelf met de hoofdpersoon Remi uit het boek ‘Alleen op de wereld’. Bij sommige respondenten komt het gevoel anders te zijn voort uit de enorme bagage die ze met zich meedragen, anderen kunnen het gevoel niet goed herleiden, maar hebben zich gewoonweg altijd anders gevoeld. Het gevoel anders te zijn maakt het voor sommige respondenten tevens lastiger om zich open te stellen naar andere mensen en verbindingen aan te gaan. Zo vertellen respondenten C1G1 en C2G2 over verschillende periodes in hun leven waarin hun binnenwereld absoluut niet strookte met wat ze toonden aan de buitenkant. Respondent C1G1 zegt hierover: *‘Ik probeerde wel vrolijk te zijn, maar in mijn hart was ik niet vrolijk. (...) Ik was heel vrolijk aan de buitenkant maar vanbinnen hilde ik, zo voelde het voor mij*’. Hierin komt het onderscheid tussen twee stemmen naar voren. De meer oppervlakkige stem en de meer persoonlijke stem. De oppervlakkige stem toonde ze aan anderen, maar haar eigen, meer persoonlijke stem hield ze verborgen. Ook bij haar dochters komt het gevoel een *outsider* te zijn meermaals naar voren. Hierbij refereren ze vooral naar hun kindertijd. Beide zussen zijn geïnterviewd, maar zij hebben het ‘anders-zijn’ heel anders beleefd. Dit gevoel kwam allereerst voort uit Joods, maar niet praktiserend religieus te zijn. Tevens werden ze door (een deel van) de Joodse gemeenschap niet als vol Joods aangezien hun vader niet Joods is. Daardoor voelden ze zich ook niet volledig thuis bij Joodse kennissen of familieleden. Daarnaast had het gevoel anders te zijn betrekking op dat het gezin vegetarisch at, dat toen nog verre van gebruikelijk was. Respondent C2G1 vertelt: *‘Dus daarin heb ik altijd wel het gevoel gehad anders te zijn, zonder dat ik me daarin op een rotmanier neergezet voelde door anderen*’. Waar dit door haar niet op een onprettige manier ervaren werd, heeft haar zusje hier juist heel veel moeite mee gehad. Zij zegt: *‘Wij konden ons nergens thuis voelen, omdat we overal anders waren*’ (Respondent C2G2). Het gebrek aan een ‘sense of belonging’ heeft haar een heel eenzaam gevoel gegeven, en als volwassene is ze juist heel sterk op zoek gegaan naar dat gemeenschapsgevoel. Zo is zij tegenwoordig actief in

de Joodse gemeenschap, en is ze zeer praktiserend religieus, hoewel ze dat vanuit huis totaal niet heeft meegekregen. Het gevoel onderdeel te zijn van een groter geheel, en ergens bij te horen geeft haar een gevoel van zin en veerkracht. Bij de derde generatie van deze familie is het verlangen ergens bij te horen minder sterk aanwezig, en wordt door beide respondenten juist op een trotse manier vertelt over anders-zijn en je eigen pad bewandelen. Eén van hen – respondent C3G11 – vertelt hoe het anders-zijn hem een dubbel gevoel geeft: *‘Nou misschien, tegelijkertijd waar ik ergens heel erg bang voor ben om bij een minderheidsgroep te horen, ben ik tegelijkertijd ook heel erg een persoon die ervan houdt om tegen de menigte in te gaan, zeg maar. Misschien is dat ook wel een dingetje wat meespeelt en dat ik juist, op die manier ook wel fijn vind om niet hetzelfde te zijn als iedereen, zeg maar, dat me dat ook wel een bepaalde rust geeft, een beetje anarchistische rust misschien’*. Bij hem, en een aantal anderen komt naar voren dat een groep ook iets engs heeft, en dat er een aversie bestaat tegen labeltjes plakken. Dit wantrouwen naar mensen en groepen toe komt voort uit de verhalen van hun (groot)ouders. Tegelijkertijd brengt deze positie ‘ik als anders’ dus ook een prettig gevoel teweeg, zoals bovenstaand citaat toont. Hij omschrijft een gevoel van eigenheid, rust en zelfacceptatie.

4.7 Relationaliteit

Een volgend thema dat naar voren komt in de interviews is relationaliteit. Dit valt in twee verschillende vormen uiteen, namelijk aanwezige relationaliteit en afwezige relationaliteit. De (belangrijkste) afwezige relaties vormen de familielieden die zijn vermoord tijdens de Holocaust. Voor alle families spelen deze afwezige familieleden op een bepaalde manier nog een rol in hun leven. Het feit dat hun familie zo klein is, is bijvoorbeeld een manier waarop de gevolgen van de Holocaust ook nu nog in hun dagelijks leven zichtbaar en voelbaar zijn. Daarnaast is het voor verscheidene respondenten erg belangrijk dat de afwezigheid van familieleden niet gebagatelliseerd wordt. Hun familieleden zijn niet overleden, ze zijn vermoord: *‘en dan kan je zeggen het is maar een woord... maar het ene woord dekt de lading niet en de ander wel’*. Respondent B2G1 vertelt over een confrontatie met het grote gapende gat in haar familie:

‘In het begin dat ik mijn man leerde kennen zijn we een keer op familieweekend geweest met zijn familie, toen waren we een heel weekend met vijftig, zestig man ofzo. Nou ik heb me zelden zo eenzaam gevoeld als in dat weekend! (...) omdat ik in ieder persoon (...) van die

familie, al die familie van mij zag die er niet meer was. Ik had echt zoiets van, ik had dus ook een familie, zo'n familie kunnen hebben en die had ik niet! En niet omdat ik hem niet had, omdat die er niet was, maar omdat die uitgemoord was en dát, dat hakt er op zulke momenten in.'

De vermoorde familieleden zijn voor alle drie de generaties schimmen waartoe ze zich proberen te verhouden. Ook bij de andere families komt het gemis van familieleden op verscheidene manieren terug in de levensverhalen. Respondent C1G1 vertelt over haar dochters en het moederschap, en dat dat haar aan de ene kant blij maakte, maar dat het moederschap haar ook confronteerde met het gemis van haar eigen ouders. Zeker tijdens haar zwangerschap voelde ze de leegte rondom haar vermoorde dierbaren nog meer, zo vertelt ze. Mogelijk was de komst van nieuw leven een extra confrontatie met hen die niet meer leven. Deze twee verschillende posities zijn dus enigszins tegengesteld; de vreugdevolle stem en de verdrietige stem. In dit voorbeeld wordt tevens duidelijk dat aanwezige en afwezige relationaliteit met elkaar vervlochten zijn. De (nieuwe) aanwezige relaties gingen in zekere zin de rol vervangen van de afwezigen. In de interviews met haar dochters komt naar voren dat zij daadwerkelijk ervaren hebben dat ze op de wereld waren om hun moeder te plezieren en te beschermen. Zij zelf beschrijft haar dochters als pleisters op de wonden. Zij lijkt dit vooral in positieve zin te willen uitdrukken, maar de beschrijving toont een zekere reductie en instrumentele beleving ten aanzien van haar dochters aan. Daarin komt de beschrijving van de moeder overeen met het gevoel dat haar dochters uitdrukken, zonder dat de moeder (respondent C1G1) het zelf door heeft.

Voor de tweede en derde generatierespondenten is de afwezigheid van familieleden vaak de eerste manier waarop ze geconfronteerd worden met het Holocaust verleden van hun familie, bijvoorbeeld via foto's en verhalen. Eén van de tweede generatierespondenten had veel moeite de afwezigheid van gedeporteerde familieleden te voelen in de buurt waar hij woonde: *'Hier opgegroeid te zijn, zeker in Amsterdam, wetende waar iedereen van de familie gewoond heeft en waar de ouders van mijn vader en zijn zusje opgepakt zijn, als het ware het gat te voelen, dat was een gigabelasting'* (Respondent H2G1). Hij noemt dit uiteindelijk een van de redenen waarom hij geëmigreerd is. Aangezien hij tot de tweede generatie behoort gaat het om familieleden die hij zelf nooit gekend heeft, maar het confronteerde hem desalniettemin continu met de oorlog en met zijn ouders' oorlogservaringen. Het subthema 'afwezige relationaliteit' brengt bij de respondenten vooral een gevoel van gemis, eenzaamheid en verwarring teweeg. Tevens confronteert het ze met de verschrikkingen van de

Holocaust; de eerste generatie wordt geconfronteerd met hun eigen ervaringen, voor de tweede en derde generatie zijn dit de verhalen van (groot)ouders die soms heel dicht bij komen. Meerdere respondenten uit verschillende generaties vertellen dat ze zich inbeelden hoe hun vermoorde familieleden zich hebben gevoeld op het moment dat ze bijvoorbeeld de gaskamer instapten. Angst voor douchen, nachtmerries en het gevoel van een dichtgeknepen keel zijn enkele gevolgen. Hierin wordt duidelijk dat afwezigheid van familie vooral een kwetsbare positie teweeg brengt en niet bijdraagt aan een veerkrachtige levenshouding.

Gehechtheid

In het voorgaande werd gesproken over afwezige relationaliteit, maar zoals reeds aangestipt komt aanwezige relationaliteit eveneens als thema terug in de interviews. Een voorbeeld daarvan is het subthema symbiotische familierelaties. Bij veel families is dit een accurate beschrijving van de dynamiek binnen de familie. Respondent C2G2 spreekt bijvoorbeeld in termen van ‘de navelstreng doorknippen’. Ook respondent C3G11 vertelt over hoe hecht de familie is, en dat dat hem een tijdje benauwd heeft, maar dat hij het nu juist enorm waardeert, en het als bijzonder ervaart. Het omslagpunt kwam bij hem toen hij zich een tijdje distantieerde van zijn familie en verhuisde naar een andere stad, en meer oog kreeg voor hoe het er bij andere families aan toe ging. Toen realiseerde hij zich dat hij zijn eigen familie enorm miste en waardeerde. Oftewel, toen hij afstand nam van zijn familie groeide het gevoel van nabijheid. Ook bij respondent A3G11 komt dit terug: *‘We hebben een hele grote familie. Eerst zag ik het als klef, en we moeten alles samendoen. Moeten. En nu zie ik het eigenlijk als ‘wat bijzonder wat we hebben’. Heel bijzonder hoe we ontzettend hetzelfde in elkaar steken’*. Opvallend is overigens dat veel respondenten zelf expliciet het woord symbiose gebruiken om hun familierelaties weer te geven. De symbiose blijkt ook uit dat bijvoorbeeld respondent C2G2 constant vanuit ‘wij’ - dus uit naam van haar en haar zus – spreekt in plaats van vanuit zichzelf als individu. Ze is zich er bewust van dat ze de wij-vorm gebruikt, en vertelt dat ze voelt dat zij en haar zusje een eenheid vormden in het ondersteunen van hun moeder. Respondent C2G1 zegt over de relatie met haar moeder: *‘Haar pijn was mijn pijn en omgekeerd en om me daaraan te ontworstelen, ben ik (...) tegen mezelf opgelopen of heb mezelf in de weg gezeten’*. Hierin wordt zichtbaar dat de hechte familieband een positieve en een negatieve kant kent. Het feit dat zij als dochter geen onderscheid meer kon maken tussen haar eigen gevoelens en die van haar moeder, betekent dat ze ook heel veel pijn van haar moeder rechtstreeks heeft overgenomen. Ouders maken zo’n deel uit van de identiteit van hun

kinderen dat de kinderen niet meer weten wie ze zelf zijn. Dit maakt ook de rol- en taakverdeling tussen ouders en kinderen onduidelijk. Hierin komt vooral een kwetsbare ik-positie naar voren als gevolg van de kwetsbare ik-positie van de ouders. Verschillende tweede generatierespondenten vertellen dat ze meer dan eens het gevoel hebben gehad dat de rollen omgedraaid waren. Het overnemen van ouderlijke taken is bij veel tweede generatierespondenten zichtbaar; ze voelen zich extreem verantwoordelijk voor het welzijn van hun ouders. Respondent A2G1 vertelt dat dit voortkomt uit dat ze haar ouders nooit wilde opzadelen met haar problemen omdat die al zoveel verschrikkelijks hadden meegemaakt. Vanuit die context moest ze voor zichzelf en anderen zorgen, en dat maakte haar een bezorgd persoon. Door meerdere tweede en derde generatierespondenten wordt de relatie met de ouders beschreven als ‘ongezond’ en ‘vormgegeven vanuit verlatingsangst’. Er kan echter ook een omslag plaatsvinden in de relatie:

‘Ik kan nu eindelijk voor mijn gevoel mijn leven leven. En ik heb dus ook geaccepteerd dat we wel af en toe het met elkaar oneens kunnen zijn en dat alles vanuit liefde ook is vormgegeven. Dus ook naar mijn ouders toe durf ik nu makkelijker niet alleen mijn liefde te tonen naar hen, maar ik durf ook meer hun liefde naar mij toe te zien en te omarmen. Dus dat- De boosheid en schaamte heeft denk ik gewoon plaatsgemaakt voor een gezonde verhouding’ (Respondent F3G11).

Het gaat hier vooral om opgekropte boosheid omdat ze voorheen het gevoel had dat haar ouders bepaalden hoe zij haar leven leidde. Omdat ze haar ouders echter niet durfde lastig te vallen met moeilijke emoties, uitte ze nooit haar boosheid. Deze opgekropte boosheid en het beschermen van de ander tegen negatieve emoties laat een andere kant van de symbiotische relatie zien. Veel van de families zijn namelijk in zekere zin wel hecht, bijvoorbeeld in de frequentie dat ze elkaar zien, maar tegelijkertijd is er sprake van een grote verstoring en distantie in het naar elkaar tonen wat er echt speelt qua gevoelens en gedachten. Een ander voorbeeld hiervan wordt zichtbaar in wat respondent B2G1 vertelt over de gastlessen die haar vader geeft en waar ze wel eens mee naar toe gaat. Ze legt uit dat ze merkt dat hij met een zekere emotionele distantie vertelt over de tweede wereldoorlog, terwijl de kinderen zo graag het persoonlijke verhaal van haar vader zouden horen, en dat dat eigenlijk iets is wat zij ook graag wil horen en nooit heeft gehoord. Maar ze durft er niet naar te vragen, net als dat ze er bij haar oma nooit naar heeft durven vragen. De enige manier waarop ze haar vader durft te vragen naar persoonlijke ervaringen is via de gastlessen. Na de gemeenschappelijke

gastlessen geeft ze hem feedback, als collega, als professionele toehoorder, niet als dochter, en via die weg vertelt ze hem dat ze denkt dat de kinderen graag een persoonlijkere ervaring van hem willen horen. Ze verwoordt zodoende via een omweg haar eigen behoefte, omdat dit rechtstreeks niet lukt. Ze spreekt en ziet haar vader weliswaar veel, maar toch lijkt er geen sprake van een persoonlijke verbintenis in hun contact. Veel families klampen zich aan elkaar vast, maar niet altijd vanuit oprechte betrokkenheid of gehechtheid, maar vanuit angst.

Verlatingsangst

Aansluitend hierop is verlatingsangst een specifiek soort angst die bij veel respondenten een rol speelt. De verlatingsangst en symbiose voeden elkaar, en houden elkaar in stand. Bij sommige families lijkt er vanuit de gehechtheid angst te ontstaan om elkaar kwijt te raken, maar bij andere families worden relaties vooral vanuit verlatingsangst gevormd en op angst gebouwd. In de relatie tussen verlatingsangst en gehechtheid wordt zichtbaar dat datgene wat van betekenis is in de levens van de respondenten – zijnde dierbaren – hen kracht geeft, maar ook kwetsbaar maakt. Bij verschillende families komt heimwee voor als uiting van verlatingsangst. Respondent A2G1 vertelt zelfs een hekel te hebben aan (lange) vakanties omdat ze niet zo lang bij haar familie uit de buurt wil zijn.

Veelal wordt verlatingsangst expliciet teruggevoerd op de oorlogservaringen van de eerste generatie. Zo werd respondent C1G1 op een zondag in de oorlog opgehaald bij haar ouders om met een pleeggezin mee te gaan. Haar ouders vertelden haar dat ze elkaar over een week weer terug zouden zien, maar ze heeft ze nooit meer teruggezien. Sindsdien heeft de respondent op zondag altijd buikpijn gehad, hoewel ze zich pas later – met behulp van therapie - realiseerde waar die buikpijn vandaan kwam. Deze ervaring en de ontstane angst verlaten te worden heeft ook bij de opvolgende generaties zijn weerslag gehad. Bij haar dochters was een logeerpartij een klein drama, van beide kanten. Hun moeder voedde de angst ook, dus ontstond er bij beide heimwee. Dat de angst om verlaten te worden doorwerkt in verschillende generaties blijkt ook uit de herinnering die een van de derde generatierespondenten van deze familie deelt: *'Als kind, bijvoorbeeld ook als mijn moeder, als ik ging slapen en mijn moeder zei 'nou dag' of zo in plaats van welterusten, nou dat trok ik niet, want dan had ik het gevoel van, o shit, maar dat betekent dat ik vannacht doodga, zeg maar'* (Respondent C3G1). Hoewel de respondent dit omschrijft als verlatingsangst, vindt hier eigenlijk een omkeer van posities plaats. De respondent interpreteert het weggaan van zijn moeder immers als een voorbode van zijn eigen dood. Angst voor de dood van jezelf en

(dierbare) anderen komt heel veel naar voren bij de respondenten. Het meest opvallend is dit bij de derde generatie. Deze respondenten zijn jongvolwassenen maar zijn zich heel bewust zijn van hun eigen kwetsbaarheid, en van de eindigheid van het leven. Het merendeel van de derde generatierespondenten denkt op dagelijkse basis aan de dood. Ze lijken allemaal in zekere zin voorbereid op als er een herhaling zou plaatsvinden van de Holocaust.

4.8 Individuele aspecten van veerkracht

In het voorgaande zijn verschillende thema's in de levensverhalen van de respondenten besproken betreffende kwetsbaarheid en veerkracht. Ondanks dat de dominante thema's zijn uitgelicht, zijn er nog verschillende onbesproken aspecten van veerkracht of krachtbronnen die de respondenten aanwijzen. In deze paragraaf worden deze aspecten enigszins beknopt aangestipt.

Bij verschillende respondenten leidt 'durf' tot een gevoel van veerkracht. Wanneer ze de uitdagingen aangaan in het leven die ze juist enorm spannend vinden, geeft dat een gevoel van overwinning en kracht. *'Het belangrijkste voor mijzelf is dat ik het gedurfd heb. Dat is wat mij ook meeste rust heeft gegeven en mijn meeste onzekerheid heeft weggenomen'* (Respondent G2G1). Vanuit een gevoel vanuit intuïtie en urgentie treedt ze haar angst tegemoet in plaats van de angst uit de weg te gaan, en dat geeft moed, óók als iets uiteindelijk niet lukt. Ook bij respondent B3G1 komt dit naar voren als hij vertelt over zijn omgang met angstige of spannende situaties. Hij voelt dat hij ook aan de moeilijke momenten in zijn leven iets heeft gehad, dat het hem op een bepaalde manier heeft doen groeien en gevormd heeft. Eigenlijk beschrijft hij zodoende hoe hij op een veerkrachtige wijze omgaat met moeilijkheden.

Bij een aantal respondenten komt naar voren dat juist het onderhevig zijn aan verschillende tegenslagen maakt dat ze zich veerkrachtiger voelen. Het feit dat ze al zo veel hebben meegemaakt en daar ook op een bepaalde manier zijn uitgekomen geeft vertrouwen in hun eigen (veer)kracht. Zo beschrijft respondent F3G11: *'Ik ben op een gegeven moment- Ik denk dat het ook komt met de jaren of zo, ervaring, dat je ook steeds meer kan vertrouwen op je eigen veerkracht, omdat je dus al ziet wat je allemaal hebt meegemaakt'*. Een andere respondent vertelt over een moeilijke periode in haar leven waarin alle pilaren in haar leven – die ze zorgvuldig opgebouwd had – allemaal tegelijkertijd leken om te vallen. Nu kijkt ze daarop terug met een bepaald genoegen, en put ze vertrouwen uit dat ze uiteindelijk weer is

opgestaan. Ze weet nu van zichzelf dat ze ook na een diepe put weer kan opkrabbelen.

Respondent A2G1 omschrijft dit *'je krijgt kracht na lijden'*.

Bij verschillende respondenten komt 'hoop' naar voren als onderdeel van veerkracht. Soms kan je slechts hopen dat de slechte situatie waarin je je bevindt weer overgaat. In dat soort gevallen is 'hoop' de enige vorm van houvast. Respondent G3G12 geeft bijvoorbeeld als antwoord op de vraag hoe zij met een uitzichtloze periode omging: *'Niks. Gewoon gehoopt dat het over ging'*. Ook personen die je gedurende het leven ontmoet kunnen hoop bieden, zo vertelt respondent H1G1 over een ontmoeting met een maatschappelijk werkster toen hij net na de oorlog radeloos en moedeloos ergens op straat stond, zonder geld. De maatschappelijk werkster die hem zag en hielp gaf hem weer een beetje hoop. Zijn ervaring toont dat veerkracht ook een *boost* kan krijgen door mensen die op je pad komen.

Een terugkomende remedie om met tegenslag of moeilijkheden om te gaan is 'gewoon doorgaan'. In sommige gevallen is het een combinatie van 'gewoon doorgaan' en het eerder beschreven 'hopen' op betere tijden. Toch is 'hoop' in zekere zin wat passiever van aard, terwijl 'doorgaan' een soort actieve volharding laat zien. Ook wanneer het haast niet meer gaat. *'Doorgaan, niet nadenken maar gewoon doorgaan, doorgaan, doorgaan'*. 'Gewoon doorgaan' staat voor sommige respondenten equivalent aan 'ergens niet in blijven hangen'. Hiermee lijkt bedoelt te worden dat (negatieve) emoties geparkeerd worden en uit de weg gegaan worden. Vaak lijkt dit meer een tijdelijke manier van omgaan met moeilijkheden te zijn, waarbij de respondenten zichzelf op de been houden door vermijdingsgedrag. Een eerste generatierespondent vertelt dat ze gewoonweg niet te veel nadenkt over pijnlijke gebeurtenissen en er zeker niet over praat of 'zeurt'. Ze weet niet goed waar dat vandaan komt, maar beschrijft het zelf als onderdeel van haar karakter.

Relationele veerkracht

Bij uitstek de meest belangrijke bron van kracht en betekenis in het leven zijn voor de respondenten dierbare mensen. Veel respondenten verwijzen ook expliciet naar elkaar als krachtbron in het leven. *'Mijn kinderen en mijn kleinkinderen zijn mijn alles. Maar dat is toch ook mooi, daar leef je toch ook voor? Daar ben je er nog voor'*, zo vertelt een eerste generatierespondent (Respondent G1G). Haar kinderen en kleinkinderen zijn echt de reden van haar bestaan. Ook respondent A2G1 vertelt dat haar gezin, familie, haar man haar de kracht geven om door te gaan. Voor bijvoorbeeld respondent G1G1 is dit duidelijk haar man, en haar (inmiddels overleden) pleegzusje. Zonder hen was het allemaal heel anders gelopen

zegt ze. Ze leunt ook nu nog duidelijk heel sterk op haar man, dat komt zowel in haar eigen verhaal naar voren als in de interviews met haar kinderen. In haar eigen interview wil ze direct de hulp van haar man inschakelen als ze even het antwoord op een vraag niet weet. Voor respondent C3G1 is lichamelijk contact en lichamelijke warmte heel belangrijk in het leven. Hoewel respondent C2G1 aangeeft vooral te putten uit haar eigen levensenergie, geeft ook zij aan dat uiteindelijk het belangrijkste voor haar in het leven is *samenzijn*. Respondent G3G12 vertelt over wat haar door een moeilijke periode in haar leven heeft gesleept: *'Nou, wel steun van vrienden en familie. Heel veel huilen. Heel veel zelfhulpboeken lezen'*. Een andere respondent beschrijft harmonie als het belangrijkste, dat iedereen bij elkaar is en blijft. Ook andere krachtbronnen blijken vaak uiteindelijk een relationele kracht in zich te dragen. Zo noemen verschillende respondenten de vieringen op vrijdagavond en andere Joodse rituelen als zingevend en als krachtbron. In de data komt verschillende keren terug dat een van de redenen waarom dergelijke vieringen als belangrijk worden ervaren is omdat het een moment van *samenzijn* is met de familie.

Morele, existentiële veerkracht

Respondent F1G1 geeft heel duidelijk aan dat het leven volgens hem geen waarde in zichzelf heeft. Hij vertelt dat hij in zekere zin zijn waarden en ideeën van nu nog steeds baseert op wat zich in de oorlog toonde. Het leven kan niet van waarde zijn, want er zijn mensen afgeslacht. Zo stellig de zin van het leven ontkennen lijkt voor hem een manier van met de ellende omgaan. Alsof hij zijn verwachtingen van het leven reeds heeft bijgesteld. Toch geeft hij tegelijkertijd een duidelijk normatief kader weer dat enigszins haaks staan op de uitspraken dat het leven geen zin heeft: *'Zorg dat je zo je straatje schoon hebt uit eigen beweging, dergelijke. (...) Zorg dat je een maatschappelijk leven leidt wat binnen de ethische en de fatsoensnormen valt. Dat is mijn levensopvatting, je moet wel recht door zee blijven'*.

Voor respondent G3G21 bestaat de zin van het leven uit het bewandelen van een spiritueel pad, dat voor ieder mens uniek is. Opvallend is dat hij eigenlijk nauwelijks vanuit ik-posities praat, maar vooral vanuit de tweede persoon spreekt. Hij maakt ervaringen, overtuigingen of idealen dus nauwelijks persoonlijk maar vult deze voor anderen in, of spreekt in algemeenheden. Hiermee behoudt hij een emotionele distantie tot wat hij zegt, en laat hij zichzelf niet echt zien. Daarnaast komt duidelijk naar voren dat – wanneer hij wel over zichzelf spreekt – hij sterk onderscheid maakt tussen twee zelden. Het zelf voor zijn spirituele pad, en het zelf daarna. Zijn spirituele pad is dus een kantelpunt in zijn leven geweest, en daar

refereert hij ook continu naar. Ook bij een andere respondent komt een spirituele zoektocht naar voren. Ze ziet veel overlap tussen het Jodendom en haar andere spirituele ontdekkingen. Het spirituele zoeken heeft haar veel gebracht: *‘Mijn spirituele zoektocht van de afgelopen vijftien jaar, die heeft mijn ogen geopend. En daardoor kon ik meer loslaten van wat ik altijd vasthield in angst. En die angst had alles te maken met de oorlog’*.

Respondent G2G1 vertelt hoe dingen creëren haar leven zin geven, zeker als ze daarin ook nog wat voor anderen kan betekenen. Als theatermaker probeert ze vanuit haar eigen levensverhaal aan te sluiten bij de ervaringen van andere mensen. *‘Dat is mijn manier om er te zijn en daarmee ook iets, het gevoel te hebben, dat ik iets zinvols doe. Dat heb ik echt, namelijk. Mijn verhalen moeten wel altijd ergens over gaan, waardoor mensen nog daar een beetje over kunnen nadenken’*.

Verschillende respondenten spreken over veerkracht als een zekere levenskracht. Voor een van de respondenten is veerkracht levenslust. Zij onderstreept enorm de waarde die moeilijke gebeurtenissen in zich dragen: *‘Dus het leven zou verdomde saai zijn als je geen nare dingen soms meemaakt of intense dingen, dus daar groei je alleen maar van. En die veerkracht zorgt voor overleven’* (Respondent F3G11). Zonder veerkracht heeft het leven geen zin en je bent jezelf verschuldigd de zin van het leven te zoeken en vorm te geven. Hier spreekt een duidelijk existentiële oriëntatie uit. Dit geldt ook voor haar moeder die het volgende antwoordt op de vraag wat haar kracht geeft in het leven:

‘Op de een of andere manier gewoon een heel diep, diep innerlijk weten dat het leven er is om gevierd te worden. Dus dat geeft mij gewoon de grootste levenskracht. Dat het leven gewoon groter is dan wijzelf en ik vind het af en toe een soep en een brij en dat kan je zien, maar at the end of the day, dat zeg ik ook altijd tegen mijn kinderen, alles is liefde en liefde is alles. En daar put ik eigenlijk de grootste kracht uit’.

Zij omschrijft een soort relationele of haast kosmische veerkracht. Doordat ze voelt dat ze onderdeel is van een groter geheel – van de mensheid, van de aarde - voelt ze dat het leven zin heeft en voelt ze zich innerlijk krachtig. Het sociale en liefdevolle wat voor haar zo belangrijk is kan gezien worden als relationele veerkracht. Dit raakt tegelijkertijd aan zelfliefde en zelfacceptatie zijn. Zo beschrijft respondent F1G1 een rotsvast vertrouwen in zichzelf; hij weet dat hij zich wel redt: *‘Ik zal, waar ik ook ter wereld ben altijd mijn weg vinden en mijn rust’*. Overigens betekent het vertrouwen en het gevoel van innerlijke kracht niet dat het leven geen zoektocht meer is of dat verschrikkelikheden geen pijn meer teweeg brengen.

Respondent H2G1 antwoordt op de vraag hoe hij met een moeilijke periode in zijn leven omging: *'Ik zeg altijd, moed, beleid en trouw. En bloed, zweet en tranen'*. Dit citaat illustreert dat omgaan met tegenslag nog steeds een gevecht kan zijn, en moeite, pijn en verdriet kost. Veerkracht betekent niet dat je onaanraakbaar bent. Ook bij andere respondenten wordt het gevecht en de zoektocht zichtbaar, veerkracht is er niet zomaar. Veel respondenten geven zelf aan dat het lastig is om precies te vatten wat hen de kracht geeft of heeft gegeven om door te gaan. Anderen zijn uitgesproken verbaasd dat ze zich door een bepaalde periode heen hebben geslagen, maar kunnen geen woorden geven aan wat hen dan destijds heeft geholpen.

Respondent A2G1 vertelt dat het soms ook gewoonweg een worsteling is: *'Ik probeer toch wel, probeer de toekomst positief in te zien. Ik ben wel bang, maar ik probeer het niet te laten overheersen'*. Dit betekent dat de kwetsbaarheid en angst nog steeds aanwezig zijn, maar dat iemand probeert zich op een bepaalde manier zich tot die kwetsbaarheid en angst te verhouden.

Generatieverschillen

Sommige eerste generatierespondenten beschrijven de Holocaust als een slechte start van hun leven, die heel veel invloed en impact heeft gehad. Wanneer ze vervolgens beschrijven wat ze hun verdere leven gedaan of bereikt hebben wordt dat met veel trots verteld. Ze hebben zich immers niet naar beneden laten halen, of hun slechte start hun hele verdere leven laten beïnvloeden. Zoals respondent F1G1 beschrijft geeft dat een gevoel van overwinning. Het verschrikkelijke verleden is daadwerkelijk overwonnen. Hij vertelt dat juist zijn kampervaringen ertoe geleid hebben dat hij nu een veerkrachtig mens is. Veerkracht is voor hem: met heel veel ellende geconfronteerd worden, en toch blijft er altijd een volgende stap zichtbaar, of verschijnt de volgende stap weer.

Uit de data blijkt dat er per leeftijdsgroep andere aspecten op de voorgrond staan betreffende tegenslagen in het leven. De eerste generatie is natuurlijk op leeftijd, en bij hen wordt veerkracht veel meer gekoppeld aan zelfstandigheid en mobiliteit dan bij de jongere generaties. Ook gezondheid wordt vaker als belangrijke factor genoemd naarmate de leeftijd van de respondent hoger ligt (of wanneer de respondent kinderen heeft).

Een belangrijk deel van veerkracht bij de derde generatie komt voort uit de verschrikkingen die hun (groot)ouders hebben meegemaakt. Dit wordt illustratief verteld door respondent A3G11:

'Ik heb altijd alles in mijn leven vergeleken met dat mijn opa en oma in Auschwitz zaten, wat ze daar hebben moeten doorstaan. En daar valt alles bij in het niet, gelukkig. En daar haal je kracht uit. Hoe gek dat ook klinkt. Dat is echt waar ik mijn kracht uit haal om door te gaan. Heel erg ook voor hun. Wij gaan overleven en we zullen doorgaan en jullie zijn niet voor niks door die hel gegaan'.

Opvallend genoeg is het vooral de derde generatie die op een dergelijke manier redeneert, relateert en kracht put uit de afschuwelijkheden die de eerste generatie heeft doorstaan. Zij zetten referenties naar hun grootouders expliciet in om anders naar een moeilijke situatie te kijken. Bij de tweede generatie komt de gedachte 'alles valt in het niet bij wat mijn ouders hebben meegemaakt' ook terug, maar bij hen is een dergelijke gedachte meer gekoppeld aan een gevoel van een drukkende verantwoordelijkheid. Het is niet een helpende gedachte voor hen en creëert voornamelijk afstand tot hun ouders. De derde generatie bevindt zich op een grotere afstand tot de eerste generatie, maar juist deze afstand (door één generatie extra verwijderd te zijn van de ontwrichtende oorlogservaringen van de eerste generatie) leidt tot meer verbinding en draagt bij aan het gevoel van veerkracht van de derde generatie.

4.9 Tussen kwetsbaarheid en veerkracht

Het laatste thema betreft de verhouding tussen kwetsbaarheid en veerkracht. Voor respondent B1G1 is kwetsbaarheid iets wat altijd gevaarlijk is geweest, vanuit zijn kampverleden. Je kwetsbaar opstellen of je emoties tonen is een zwaktebod, je doodvonnis. Dit is iets wat duidelijk weerslag heeft gehad op zijn dochter. Zij groeide niet alleen op met een vader die zijn emoties en kwetsbaarheid (veraf)schuwde, maar leerde tevens dat het verkeerd was als zijzelf zich kwetsbaar op zou stellen. Aangezien ze zichzelf erg kwetsbaar voelde en voelt, bevindt zich hier een enorme discrepantie; ze voelt zich kwetsbaar, is kwetsbaar, maar mag niet kwetsbaar zijn of zich kwetsbaar opstellen. Gerelateerd aan haar gevoel van kwetsbaarheid zijn ook verlatingsangst en bindingsangst waar ze naar eigen zeggen last van heeft. Nog altijd heeft ze hier moeite mee, maar gedurende haar leven heeft ze steeds meer geleerd haar kwetsbaarheid te tonen, onder andere dankzij haar man. Vol verbazing merkt ze dat mensen dan niet weglopen, maar juist dichterbij komen; het is precies andersom dan wat ze verwacht had. Daarin lijkt voor haar kwetsbaarheid juist veerkracht te bevorderen: veerkrachtig *door* en *in* kwetsbaarheid.

Ook bij respondent G3G12 heeft een omslag in het accepteren van zijn eigen

kwetsbaarheid plaatsgevonden. Voorheen vond hij het erg lastig om hiermee om te gaan en was hij vooral bezig zich groot te houden. Hij relateert dit aan zijn geslacht omdat juist mannen stoer moeten zijn en niet mogen huilen of hun emoties mogen tonen. Dat hij dit idee heeft kunnen los laten geeft hem veel zuurstof en opluchting. Gaandeweg is hij erachter gekomen dat kwetsbaarheid juist mooi is en een mens siert. Wat precies bij hem de omslag teweeg heeft gebracht weet hij niet zozeer: *'Nee, dat is ook gewoon weer puur een plek geven en accepteren dat het zo is. Je kan er toch niks aan doen. Tenminste je kan er alleen iets aan doen door het een plek te geven en dat is dan een soort oplossing. Maar je kan het niet laten verdwijnen'*. Voor hem lijkt veerkracht dus te liggen in het accepteren van je eigen kwetsbaarheid.

Zelfkritiek en reflexiviteit

Een opvallendheid die raakt aan het balanceren tussen verschillende posities van veerkracht en kwetsbaarheid is de spreekwijze van verschillende respondenten en hun mate van reflexiviteit. Respondent B3G1 heeft op veel momenten een zelfgecensureerde stem of een zichzelf ontkrachtende stem. Zoals wanneer hij vertelt over dat hij strenger en harder zou zijn voor mensen die loyaal zijn geweest aan de Duitsers in de oorlog, en dat hij denkt dat hij daarin minder vergevingsgezind is dan zijn opa. Hij vindt dat mensen gestraft moeten worden, maar vindt tegelijkertijd zijn eigen rechtlijnigheid wat kort door de bocht, en kinderachtig:

'R: En daarom vind ik dat van mezelf onredelijk en dat weet ik op zich ook wel maar alsnog is dat wel een mening.'

I: het is gewoon een gevoel dat je hebt...

R: Ja terwijl als ik het rationaliseer denk ik er anders over na... het is echt gevoelsmatig.'

Hij zet heel duidelijk twee posities tegenover elkaar. Zijn rationele, logische redenerende kant en zijn gevoelsmatige, emotionele kant. Die laatste overheerst en is dominant, maar beide zijn aanwezig. Op andere momenten staat hij zichzelf niet toe boos of verontwaardigd te zijn.

Bij sommige respondenten reikt de zelfreflectie en zelfkritiek zeer ver, waarbij het soms naar zelfhaat neigt. Een van de respondenten is zich op een gegeven moment zelfs af gaan vragen waarom alle Joodse mensen dood moesten, en of er misschien echt iets gekks of anders aan hen is. *'Maar hoe dat nou toch heeft gekund dat mensen zo'n hekel hadden aan Joodse mensen. En dat probeer ik ook weleens naar mezelf te kijken en dan denk ik, heb ik nou iets- Is er nou iets anders aan Joodse mensen, aan ons, dat dat niet- Wat er niet goed is. Wat kan dat dan*

zijn? Het is zo stom' (Respondent G3G12). Ze probeert hier als het ware door een andere bril naar zichzelf en de Joodse gemeenschap te kijken.

Kwetsbaarheid bij eerste generatie

Bij de eerste generatie valt het op dat veel van hen stellig aangeven geen trauma te hebben. Ook zijn er verscheidene respondenten die zeer stellig zijn over dat hun kinderen geen trauma hebben. De vraag die dit oproept is waarom het zo belangrijk voor hen is dit te delen, en of ze op een bepaalde manier het gevoel hebben dat het trauma hen opgelegd wordt. Of willen ze hun kwetsbaarheid daarin niet tonen?

Dat kwetsbaarheid en gevoeligheid zich niet laten beheersen komt naar voren in een herinnering van respondent H1G1 betreffende een gebeurtenis van veertig jaar geleden. Hij schoot totaal uit zijn slof toen zijn zoon een ijsje wilde terwijl ze in Duitsland waren. *'En we kwamen langs een ijswinkel. En [mijn zoon] vroeg me dus of hij een ijsje kreeg. En toen ben ik ontzettend tegen hem tekeer gegaan. Nee, niet hier in Duitsland. Ben je helemaal gek? In Nederland kan je een ijsje krijgen'*. Uit dit verhaal blijkt ook hoe herinneringen of wonden van generatie op generatie kunnen worden overgedragen.

5. Bevindingen in relatie tot theorie

In dit hoofdstuk worden de zojuist gepresenteerde bevindingen in verband gebracht met de theoretische funderingen van dit onderzoek. Ik zal reflecteren op de bevindingen vanuit de ‘Dialogical Self Theory’, *post-memory* en *resilience as social ecology* teneinde de empirische data te duiden vanuit een theoretische invalshoek. De verbinding tussen empirie en theorie is belangrijk om een extra verdiepingsslag te maken. Tevens worden de empirische bevindingen van dit onderzoek op deze manier gepositioneerd in het wetenschappelijk debat van intergenerationele overdracht, *post-memory*, veerkracht en trauma, waar dit onderzoek tracht een bijdrage aan te leveren.

5.1 The dialogical self

Ouders als inner-others

Wanneer de bevindingen vanuit de theorie van Hermans worden bekeken vallen verscheidene dingen op. De manier waarop bepaalde verhalen en projecties worden overgedragen van generatie op generatie sluit aan op de theorie van het dialogisch zelf. In de data wordt zichtbaar dat ‘the other’ niet een positie inneemt naast het zelf of tegenover ‘the self’, maar juist onderdeel is van ‘the self’ (Aveling, Gillespie & Cornish, 2014, p. 4). Bij alle respondenten vormen hun familieleden ‘inner-others’ waartoe ze zich verhouden of wiens stem ze geïnternaliseerd hebben. Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar bij de tweede generatie die een zekere bewijsdrang voelt ten opzichte van hun ouders. Ze willen hun ouders zo veel mogelijk moeilijkheden besparen omdat hun ouders al zo veel geleden hebben. Hierin vormen de oorlogservaringen van hun ouders altijd het referentiepunt waartoe ze zich verhouden. “Significant others (...) are constituent parts of the self and organize the self to a significant degree” (Hermans, 2001b, p. 360). Veel respondenten van de tweede generatie geven (of gaven) hun leven vorm naar wat ze denken dat hun ouders van hen verwachten, en zodoende zijn het de ouders als *inner-others* die een belangrijke positie innemen in de belevingswereld en betekenisaders van de tweede generatie. Een illustratief voorbeeld waarbij de *inner-other voice* volledig wordt geïnternaliseerd is hoe respondent B2G1 het levensmotto van haar vader ‘toeval bestaat niet’ volledig doorvoelt, maar in negatieve zin. Dat levensmotto lijkt haar gevoel niet capabel te zijn voor het leven te onderstrepen en te vergroten. “Our sense of who we are, our identity as resilient or vulnerable, depends on these processes of co-construction

and negotiation. The self is both what we learn from the statements of others, as well as self-generated meaning-making within culturally diverse social spaces that provide varying opportunities for accessing the resources we need to experience resilience” (Ungar, 2012, p. 23). De manier waarop haar vader het motto interpreteert geeft zin, betekenis en richting aan zijn leven. Haar interpretatie van het motto – vanuit een gevoel van kwetsbaarheid – lijkt vooral te bevestigen wat ze *niet* heeft bereikt in haar leven. Hetzelfde statement wordt dus door vader en dochter gebruikt, maar de interpretatie en betekenis die aan het statement worden gegeven zijn tegenovergesteld. Bij de dochter heeft dit een kwetsbare, minachtende betekenis tot gevolg en bij de vader een gevoel van veerkracht en *agency*.

De ambivalentie tussen ik en wij-posities

De meerstemmigheid van het zelf heeft niet alleen betrekking op de verscheidenheid aan individuele ‘stemmen’ maar ook op de gelijktijdige aanwezigheid van individuele stemmen en de stem van een bepaalde groep (Herman, 2001a, p. 262). Dat collectieve groepen en gemeenschappen niet los te koppelen zijn van individuele posities wordt zichtbaar in de bevindingen, onder andere in het belang dat verscheidene respondenten hechten aan Joods trouwen. Zo zien enkele respondenten het als verraad aan de Joodse gemeenschap als Joden met een niet-Joodse partner trouwen. Het behoren tot een bepaalde *we-community* brengt dus ook (veronderstelde) gemeenschappelijk gedeelde waarden mee en bepaalde plichten. Het ‘ik’ en de gemeenschap zijn hierin geen exclusieve entiteiten meer: “culture is *in the self*” (Hermans, 2001b, p. 360).

Machtsposities

Aveling, Gillespie & Cornish spreken over *autodialogue* waarmee een dialoog wordt bedoeld tussen de verschillende ik-posities (2014, p. 5). In de interviews vinden tal van *autodialogues* plaats, vaak zonder dat de respondenten het zelf door hebben. Ze interrumperen zichzelf of zijn het oneens met een eerder ingenomen ik-positie. Vooral bij de derde generatie valt de hoeveelheid *autodialogues* op, in het bijzonder betreffende de impact die de Holocaust wel of niet op hun leven heeft. Zoals uit de bevindingen bleek zijn veel derde generatierespondenten zeer scherp en streng in het aangeven dat de Holocaust geen impact heeft op hun leven, en dat ze ook niet *willen* dat dit een impact heeft. Dit zijn twee elkaar versterkende posities. Er verschijnt echter ook een contradicterende positie in veel interviews waaruit blijkt dat de Holocaust wel degelijk invloed heeft op hun leven. De respondenten gaan in verzet tegen deze

positie of manen de positie als het ware tot stilte; er is dus geen ruimte in hun zelfbeeld voor de positie dat de Holocaust *wel* invloed heeft op hun leven. De positie wordt in zekere zin zelfs berispt, of anderen die deze positie wel uiten (bijvoorbeeld publieke anderen) worden geridiculiseerd. Vanuit de ‘Dialogical Self Theory’ is er veel aandacht voor machtsposities en hoe machtstructuren binnen bijvoorbeeld de samenleving onze betekenisgevende kaders bepalen. “As a constraining influence of collective voices, people do not construct meanings in a free space with equal opportunities to express their views”. (Hermans, 2001a, p. 263). De derde generatie benadert het claimen van een impact van de Holocaust op hun huidige levens vanuit een sterk negatief waardeoordeel. Zij koppelen dit aan hulpeloosheid en onterecht slachtofferschap, en distantiëren zich hier dan ook zo veel mogelijk van. Hulpeloosheid en kwetsbaarheid zijn binnen de huidige samenleving geen nastrevenswaardige eigenschappen: voor de kwetsbare kanten van het bestaan is geen ruimte in de notie van de postmoderne mens die leeft in een maakbare wereld (Anbeek, 2013; Taylor, 2012). Zelfredzaamheid, veerkracht en autonomie zijn de toverwoorden van het huidige maatschappelijk discours. De invloed van de huidige maatschappelijke normen is terug te zien in hoe de derde generatie zichzelf positioneert ten opzichte van de Holocaust en welke posities zij zichzelf toestaan. De nadruk op een veerkrachtige houding is dominant in zowel de bewondering naar hun grootouders toe ‘mijn oma is sterker dan ieder ander familielid bij elkaar’ als in de wijze waarop zij zichzelf presenteren. Kortom, de bevindingen tonen aan dat de impact van de Holocaust wel aanwezig is bij de derde generatie maar een verdrongen positie is, omdat zij het gevoel hebben dat deze positie door anderen (buiten hun Joodse gemeenschap) niet geaccepteerd wordt of omdat zij zelf deze positie niet accepteren.

Bestaansonzekerheid

Existentiële onzekerheid of bestaansonzekerheid is een dominant thema dat naar voren komt in de levensverhalen van alle respondenten. Deze bestaansonzekerheid is niet een individuele worsteling, maar een collectieve aangelegenheid waar alle respondenten mee worstelen.

“Ontological insecurity and existential anxiety are never individual matters: Security discourses are framed through structural relations that “reflect the division and inequality of power between those involved and affected by the discourse” (Kinnvall, 2004, p. 745)” (Suransky & Alma, 2017, p. 6). De respondenten zijn zich doordrongen van hun minderheidspositie als gevolg van hun Joodse identiteit. De Holocaust heeft op verschrikkelijke wijze getoond welk gevaar er schuilt in de heersende macht die zich tegen je

keert. Maar ook de hedendaagse machts- en maatschappijstructuren vormen een bedreiging, zo ervaren verschillende respondenten. Meerdere van hen geven aan te maken te hebben met anti-semitisme of discriminatie. Dit maakt de angst voor een potentiële herhaling des te groter. Er heerst een zekere alertheid ten opzichte van een mogelijke ramp die zich ieder moment kan voltrekken. Ook de derde generatie houdt expliciet rekening met scenario's als vluchten, de dood of onderduiken. Suransky & Alma betogen dat existentiële onzekerheid zowel kan leiden tot positieve ervaringen door onbekende uitdagingen aan te gaan in de zoektocht naar stabiliteit en zekerheid, als een zichzelf versterkende werking kan hebben met meer onzekerheid en angst tot gevolg (2017, p. 5). Deze twee uitkomsten worden onderstreept door de empirische bevindingen van dit onderzoek. De bewijsdrang die bij veel respondenten naar voren komt kan gezien worden als een hang naar zichzelf uitdagen en een missie in het leven te ontwikkelen. Dit geeft een veerkrachtige positie weer, waarin de respondenten tegenslag interpreteren als leermoment of bijdragend aan de persoonlijke ontwikkeling. De positie waarin angst meer angst oproept vinden we eveneens terug in de data; de existentiële onzekerheid gaat dan gepaard met radicale zelftwijfel en een gevoel van zinloosheid. Een belangrijke bevinding van dit onderzoek is dus dat één van de manieren waarop de Holocaust doorwerkt in de levens van de drie generaties Joodse Nederlanders is in de ervaring van existentiële onzekerheid, waarbij het gevoel van bestaansonzekerheid kan leiden tot veerkracht én tot meer kwetsbaarheid en angst.

5.2 Post-memory

Volgens Hirsch (1997) verwordt het verhaal van Holocaust overlevenden vaak tot het verhaal van de (klein)kinderen door de herinneringen die worden overgedragen. Dit komt onder meer doordat het voor kinderen lastig is om een onderscheid te maken tussen waar het verhaal ophoudt en de eigen realiteitsbeleving begint. In de bevindingen komt naar voren dat veelal de eerste confrontatie met de familiegeschiedenis grote indruk maakt bij de tweede en derde generatie. Sommige respondenten herinneren zich echter niet eens wanneer zij voor het eerst in aanraking kwamen met de verhalen, foto's en anekdotes omdat deze er gewoonweg altijd waren. De ervaringen en emoties van de verschillende generaties vallen samen en zijn vervlochten. Sommige eerste generatierespondenten hebben geprobeerd zich hiertegen te verzetten. Enerzijds omdat zij hun familie niet wilden belasten met hun oorlogservaringen, anderzijds als vorm van zelfbescherming: het verdringen van herinneringen was voor hen een manier om om te gaan met deze herinneringen. Het zwijgen over de gebeurtenissen leidt er

echter niet toe dat de (klein)kinderen geen identificatie voelen tot de verschrikkingen van de Holocaust. De ambivalente relatie van afstand en nabijheid is ook aanwezig bij de families waarin er niet of nauwelijks over de oorlog werd gesproken. Dit onderstreept de theorie van Hirsch (1997). De overdracht van herinneringen wordt dus bevestigd door de bevindingen van dit onderzoek. De vraag is waarom in sommige gevallen dit leidt tot veerkracht en in andere gevallen tot kwetsbaarheid. Welke plek de herinneringen innemen en of dit een positieve uitwerking heeft op de respondenten lijkt onder andere gekoppeld te zijn in hoeverre de (klein)kinderen een persoonlijke vertaalslag maken van de verhalen. Zeker voor de tweede generatie is dit van belang omdat zij soms het verdriet en de pijn van hun ouders zijn gaan overnemen. “Hirsch has emphasized that this post-memory generation is in particular need of ‘familiar and familial tropes to rely on’ (2008: 124) to constitute certain ‘living connections’ between past and present, and between the generations” (Immler, 2012, p. 276). Het is voor sommige tweede generatierespondenten onduidelijk (geweest) waar hun eigen realiteit begon en de verhalen van hun ouders stopten. Wellicht dat daarom de eigen interpretatieslag voor deze generatie van belang is; daardoor scheppen ze (alsnog) hun eigen betekenisgevende kader en creëren ze *living connections* tussen het verleden en heden. Verscheidene tweede generatierespondenten hebben door middel van kunst, media of dagboeken opnieuw betekenis gegeven aan de ervaringen van hun ouders, vanuit hun eigen positie.

Deze ‘toe-eigening’ schept ruimte voor individuele betekenisgeving waardoor zij de gebeurtenissen beter lijken te kunnen plaatsen in het leven nu. Hierin toont zich het belang en de functie van narrativiteit: “We grasp our lives in a narrative” (Taylor, 1989, p. 47). De toe-eigening van de herinneringen en het maken van een eigen interpretatieslag hebben zodoende een positieve uitwerking op de levenshouding en acceptatie van de tweede generatie. Deze toe-eigening vindt bij de derde generatie veel minder plaats, zij lijken te vinden dat zij geen recht hebben op toe-eigening van de familiegeschiedenis. Dit houdt verband met het eerder besproken beeld onder de derde generatierespondenten dat ze aanstellers zijn of gevonden worden als ze aangeven impact van de Holocaust te ondervinden. Doordat heersende machtsstructuren en maatschappelijke discoursen invloed hebben op ons zelf en identiteit voelen derde generatierespondenten mogelijk niet de vrijheid een claimende positie in te nemen met betrekking tot de Holocaust. Ook niet als het gaat om betekenis te geven aan de collectieve herinneringen vanuit de eigen positie.

5.3 Resilience as social ecology

Een belangrijk thema dat uit de data naar voren is gekomen betreft dierbare relaties als krachtbron. Dierbare anderen zijn omschreven als ‘steun en toeverlaat’, ‘rots in de branding’ en zelfs ‘de reden van mijn bestaan’. In de verwerking van moeilijkheden spelen sociale relaties dus een zeer belangrijke rol. Respondenten refereren daarnaast ook naar hun eigen levenskracht of een vorm van zelfacceptatie in het omgaan met negatieve contrastervaringen. Ook andere individuele aspecten die bijdragen aan veerkracht zijn zichtbaar in de data, zoals de ervaring zeggenschap te hebben over het leven. De bevindingen van dit onderzoek ondersteunen zodoende de theorie van Ungar: “Resilience is a shared quality of the individual and the individual’s social ecology, with the social ecology likely more important than individual factors” (2012, p. 17). In de levensverhalen van de respondenten is de sociale dimensie van veerkracht essentieel. Dit houdt vooral verband met de wijze waarop de *significant others* betekenis en zin geven aan de levens van de geïnterviewden. Daarmee raakt relationaliteit ook aan existentiële veerkracht: in interactie met waardevolle anderen worden we zelf waardevolle anderen, waardoor er betekenis aan het bestaan wordt gegeven. Dierbare relaties zijn van betekenis voor alle facetten van het leven (Tronto, 1993). De bevindingen tonen zodoende een sterke gelijkheid met het perspectief van Michael Ungar betreffende *resilience as social ecology*. Dit perspectief heeft immers betrekking op hoe individuen altijd in wisselwerking staan met hun sociale en fysieke omgeving (Ungar, 2012).

Wat echter eveneens uit de bevindingen naar voren komt is dat de relatie met *significant others* in verschillende families ernstig verstoord is. Dit lijkt niet geheel te rijmen met de belangrijke (betekenisgevende) rol die de respondenten toedichten aan hun familieleden. Er bestaat een discrepantie tussen wat de respondenten in directe zin *vertellen* over hun familieleden en wat op indirecte wijze *zichtbaar wordt* in de herinneringen en verhalen over de familieleden. Een voorbeeld hiervan is de symbiotische familierelatie. Dit wordt beschreven in positieve termen, maar meer dan eens blijkt hier een zeer dwangmatige, ontwrichtende werking vanuit te gaan. Toch wordt ook dan de familie omschreven als krachtbron en lijkt hier een zekere veerkracht aan ontleend te worden. Ondanks de verstoorde familiale dynamiek is de familie nog steeds een groep waar op teruggevallen kan worden, geeft dit een *sense of belonging* en is men niet alleen. Dit draagt een implicatie in zich betreffende het begrip van *resilience as social ecology* vanuit dit onderzoek. De kwaliteit van de sociale relaties lijkt niet bepalend voor de veerkrachtige werking die er vanuit gaat. In

de familie als sociale ecologie verschijnt een gevoel van veerkracht, ook als er sprake is van *disconnection*. Dit kan het beste omschreven worden als een vorm van onzelfzuchtige veerkracht waarbij de familie als doel op zichzelf wordt begrepen (Ungar, 2012, p. 23).

Uit de bevindingen komt daarnaast naar voren dat veerkracht niet zozeer een eigenschap is, maar vooral een veranderlijk, contextafhankelijk proces. Daarbij staan veerkracht en kwetsbaarheid niet tegenover elkaar, maar naast elkaar. Hiermee wordt Ungar's opvatting van veerkracht als situationele veerkracht onderstreept (2012).

6. Conclusie

In dit onderzoek heb ik getracht een dieper inzicht te vergaren rondom kwetsbaarheid en trauma bij Holocaust overlevenden, hun kinderen en kleinkinderen. Daarbij stond de volgende vraag centraal:

Hoe verhouden trauma en veerkracht zich tot elkaar in de levensverhalen van Holocaust overlevenden, hun kinderen en kleinkinderen en hoe varieert dit tussen de verschillende generaties?

Uit de verhalen van de geïnterviewden blijkt dat er sprake is van een complexe dynamiek tussen veerkracht en kwetsbaarheid. Vanuit de gedeelde geschiedenis van de Holocaust kampen alle generaties met een gevoel van bestaansonzekerheid, waar een zekere bewijsdrang uit voortvloeit. Zodoende moet deze bestaansonzekerheid niet als individuele aangelegenheid gezien worden, maar bekeken worden vanuit de culturele, sociale context. De bestaansonzekerheid representeert een van de kwetsbare posities van de Joods Nederlandse families. Toch vloeit bij sommigen vanuit deze kwetsbare existentiële positie een positieve levenshouding voort door de uitdagingen die zij aangaan in het zoeken naar stabiliteit en bestaanszin. Hierin wordt zichtbaar dat veerkracht en kwetsbaarheid naast elkaar kunnen bestaan. Voor anderen vertaalt de bestaansonzekerheid zich vooral naar algehele onzekerheid en angst, waarbij de zoektocht naar (veer)kracht diffuser van vorm is.

In dit onderzoek wordt duidelijk dat de scheiding van ‘the self’ en ‘others’ complex is, omdat anderen (in de vorm van betekenisvolle anderen of een bepaalde gemeenschap) zo’n geïnternaliseerde plek innemen. Dit wordt eveneens zichtbaar in de wijze waarop er sprake is van intergenerationele overdracht. Het is niet zozeer ‘een trauma’ dat wordt overgedragen, maar het betreft allereerst de verschrikkelijke herinneringen die worden doorgegeven van generatie op generatie. Ten tweede heeft het opgevoed worden door oorlogsslachtoffers een enorme impact op de ontwikkeling en levenshouding van de tweede generatie, wat vervolgens weer een weerslag heeft op de derde generatie. Dit komt naar voren in onder andere de symbiotische (en soms verstoorde) familierelaties, veelal gevoed door (verlatings)angst. Ook het ervaren van de Joodse identiteit als kracht en als bedreiging is een bevinding die laat zien hoe kwetsbaarheid en veerkracht zich tot elkaar verhouden op intergenerationeel niveau.

De derde generatie zet zich af tegen de mogelijke impact die het Holocaust verleden heeft op hun leven, maar tegelijkertijd schemert in hun levensverhalen door dat dit niet

houdbaar is. Ze ervaren dat de Holocaust relevant is hun leven, bijvoorbeeld door de afwezigheid van familieleden, maar wijzen deze positie af. Daardoor ontstaat een ambivalente verhouding tot de eigen familiegeschiedenis. Daarin verschijnt niet alleen kwetsbaarheid, maar juist ook veerkracht doordat ze een zekere urgentie voelen ‘iets van hun leven te maken’. Bovendien putten ze kracht uit de ervaringen van hun grootouders doordat hun eigen worstelingen nuanceert en relativeert. Bij de tweede generatie hebben de oorlogservaringen van hun ouders vooral een verlamdend effect waarin ze hun eigen behoeften en eigen worstelingen niet serieus nemen. Wanneer er een omslagpunt plaatsvindt in het nemen van de regie over het eigen leven, wordt zeggenschap een nog sterkere component van veerkracht omdat de tweede generatierespondenten de zeggenschap ervaren als een verworvenheid.

Uit dit onderzoek komt naar voren dat veerkracht een sterke existentiële en sociale dimensie kent, waarbij veerkracht altijd contextueel en situationeel dient te worden opgevat. De sociale omgeving is cruciaal in de ervaring veerkrachtig te zijn en dierbaren vormen een belangrijke krachtbron, ook wanneer er sprake is van een (emotionele) disconnectie in de familie. Naast de externe factoren van veerkracht is er ook een aantal interne factoren te onderscheiden die belangrijk is voor veerkracht. De ervaring zeggenschap te hebben over het leven, zelfacceptatie en een levensbeschouwelijk kader zijn aspecten die bijdragen aan een gevoel van veerkracht.

Het meest voorkomende thema als bron van veerkracht én kwetsbaarheid is ‘familie’. Omdat de (meeste) respondenten zoveel waarde hechten aan hun familie, is er een inherente angst aanwezig familie te verliezen. Hierin wordt zichtbaar dat kwetsbaarheid betrekking heeft op dat wat van waarde is, wat een gevoel van zin en verbintenis geeft en tegelijkertijd een gevoel van angst oproept. Door ons te verbinden met anderen zijn we kwetsbaar en veerkrachtig tegelijkertijd. Dit onderzoek laat zien dat er voorbij de tegenstelling tussen kwetsbaarheid (trauma) en veerkracht gekeken moet worden omdat mensen zowel veerkrachtig als kwetsbaar kunnen zijn.

7. Discussie

7.1 Bijdrage aan het humanistische onderzoeksveld

Met dit onderzoek is getracht een bijdrage te leveren aan de kennis over veerkracht en kwetsbaarheid. Vanuit het humanistische onderzoeksveld ligt de focus meer op geestelijke weerbaarheid dan op veerkracht, maar doordat de concepten zoveel overeenkomsten tonen, geeft de opgedane kennis over veerkracht mogelijk eveneens meer scherpte aan geestelijke weerbaarheid. Daarnaast heeft dit onderzoek ingezoomd op processen van betekenisgeving en zingeving in het licht van (extreme) tegenslag en legt daarmee zingevingbronnen en zingevingproblematiek bloot. De humanistiek houdt zich in theoretische zin bezig met zingevingsvraagstukken, maar ook in beroepsmatige zin in bijvoorbeeld de vorm van de professie ‘geestelijke verzorging’. De in dit onderzoek beschreven factoren van veerkracht en zingeving in het licht van tegenslag biedt relevante inzichten voor zowel het theoretische als beroepsmatige veld van de humanistiek. Daarnaast zijn de interviews uitgevoerd door (voormalige) Humanistiek-studenten die opgeleid zijn tot geestelijk verzorgers. Dit betekent dat er een expliciet geestelijk verzorgingsperspectief zichtbaar is in de wijze van interviewen doordat er bijvoorbeeld veel alertheid is ten opzichte van betekenisgeving, zinbeleving en levensbeschouwelijke vraagstukken.

7.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Gezien de beperkte omvang en tijdspanne van dit onderzoek is het niet mogelijk geweest het onderwerp – processen van veerkracht en trauma bij drie opeenvolgende generaties Joodse Nederlandse families – volledig uit te diepen. In dit onderzoek ligt de zwaarte bij de beschrijving van de empirische bevindingen, maar er zijn verschillende aspecten die vragen om verdieping of om vergelijkend onderzoek. Daarom wordt er een tweetal aanbevelingen voor vervolgonderzoek gedaan.

De eerste aanbeveling betreft het uitvoeren van een onderzoek met een soortgelijke onderzoeksopzet als dit scriptieonderzoek, waarbij eveneens de verhouding tussen veerkracht en trauma onderzocht wordt, maar bij een andere onderzoekspopulatie, zijnde vluchtelingen. Vervolgens kunnen de bevindingen van dit onderzoek met de bevindingen van het vervolgonderzoek vergeleken worden om meer ‘algemene’ kernaspecten van veerkracht helder te krijgen en om de contextafhankelijke verschillen aan te scherpen. Een tweede

aanbeveling betreft het uitvoeren van een theoretisch onderzoek naar de verhouding tussen veerkracht en kwetsbaarheid. Dit onderzoek heeft laten zien dat deze fenomenen niet als elkaars tegenpolen gezien moeten worden, maar ook naast elkaar kunnen bestaan. Deze bevinding vraagt echter om meer theoretische reflectie en fundering. Op dit moment worden beide fenomenen voornamelijk in de sociaalecologische onderzoeksdiscipline in relatie tot elkaar onderzocht (Folke, 2006). Een aanvullende theoretische uiteenzetting vanuit de humanistische onderzoeksdiscipline zou bijdragen aan het verscherpen van empirisch onderzoek. Daarom wordt aanbevolen een vervolgonderzoek uit te voeren waarin verscheidene theoretische perspectieven op veerkracht, weerbaarheid en kwetsbaarheid bij elkaar worden gebracht.

7.3 Survivors of the survivors

De samenstelling van de onderzoekspopulatie – in het bijzonder de respondenten die tot de eerste generatie behoren – behoeft enige reflectie. Het is namelijk belangrijk om te realiseren dat de mensen die behoren tot de eerste generatie wellicht niet representatief zijn voor de gehele generatie (alle Joodse Nederlanders) die de Holocaust overleefd hebben. De mensen die nu nog leven zijn hoogbejaard, en bezitten daarmee al bij voorbaat een zekere vitaliteit en veerkrachtigheid. Het zijn als het ware de *survivors* onder de *survivors*. Daarmee ontstaat wellicht een vertekend beeld van hoe veerkrachtig deze generatie is, omdat degenen die wellicht meer worstelden met het leven inmiddels overleden zijn. Tevens is het mogelijk dat de Joodse Nederlanders die de oorlog hebben overleefd ook al tot de meer veerkrachtige mensen behoorden. Het is dus belangrijk om de bevindingen te zien in het licht van de individuele ervaringen van de respondenten van dit onderzoek en voorzichtig te zijn met deze bevindingen op de gehele eerste generatie te willen betrekken.

7.4 Kwaliteitscriteria

In deze paragraaf wordt de kwaliteit van dit onderzoek bediscussieerd. Dit wordt gedaan door te reflecteren op de betrouwbaarheid en de (interne en externe) validiteit van dit onderzoek. In kwalitatief onderzoek is de interne validiteit een belangrijk criterium. Dit betreft de mate waarin de interpretatie van de onderzoeker overeenkomt met de perspectieven van de respondenten (Visse, 2012). Een extra bedreiging ten opzichte van de interne validiteit binnen dit onderzoek is dat de onderzoeker niet de interviews heeft afgenomen en daarmee mogelijk

belangrijke (non-verbale) informatie mist die nodig zijn de data op de juiste manier te interpreteren. Doordat ik mij als onderzoeker vooraf bewust was van deze mogelijke belemmering kon ik sensitief zijn voor het ‘tussen de regels doorlezen’. Daarnaast hebben alle interviewers hun persoonlijke indruk genoteerd in de postscripts welke ik in mijn achterhoofd heb gehouden tijdens het analyseren van de data. Daarnaast heb ik teneinde de kans op eventuele vertekening te verkleinen gebruik gemaakt van memo’s. Ook is er gepoogd een reflexieve houding aan te nemen om persoonlijke perspectieven te onderscheiden van de perspectieven van de respondenten. Het schrijven van memo’s tijdens de analysefase en het hebben van een reflexieve houding dragen bij aan het inzichtelijk krijgen van de bevindingen en de geloofwaardigheid er van te waarborgen (Roulston & Shelton, 2015; Visse, 2012).

Aangezien dit onderzoek is uitgevoerd door één onderzoeker was er geen mogelijkheid om gebruik te maken van onderzoekerstriangulatie, wat de betrouwbaarheid van dit onderzoek beïnvloedt. De betrouwbaarheid van het onderzoek heeft namelijk onder andere betrekking op de vooronderstellingen en propositie van de onderzoeker (Visse, 2012). Hoewel er geen mogelijkheid was tot onderzoekerstriangulatie is er echter wel veel overleg geweest met de scriptiebegeleider betreffende de interpretaties van de data, en hebben er verschillende sessies met een medestudent plaatsgevonden die dezelfde data bestudeerde. Op deze manier is de reflexieve houding van de onderzoeker en een dialectisch proces van onderzoeken gestimuleerd (Visse, 2012).

8. Literatuur

- Aarts, P.G.H. (2017). De geschiedenis van het trauma. In: Aart, P.G.H., Visser, W.D. *Trauma. Diagnostiek en behandeling* (pp. 21-36). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Alma, H. (2015). Religie in het publieke domein. John Dewey's democratisch ideaal tegen de achtergrond van het actuele religiedebat. In: Coene, G., Bossche, M. van den (red.). *Vrij(heid) van religie*. Brussel: VUB Press.
- Alphen, E. van (2006). *Second-Generation Testimony, Transmission of Trauma, and Postmemory*. Leiden: Literary Studies.
- Anbeek, C. (2013). *Aan de heidenen overgeleverd. Hoe theologie de 21e eeuw kan overleven*. Utrecht: Ten Have.
- Anbeek, C., Jong, A. de (2013). *De berg van de ziel. Een persoonlijk essay*. Utrecht: Ten Have.
- Aveling, E., Gillespie, A., Cornish, F. (2014). A qualitative method for analyzing multivoicedness. *Qualitative Research*. 1-18.
- Ayalon, L., Perry, C., Arean, P.A., Horowitz, M.J. (2007). Making sense of the past - perspectives on resilience among Holocaust survivors. *Journal of Loss and Trauma* 12, 281-293.
- Baggerman, A., Dekker, R. (2004). De gevaarlijkste aller bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven. *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1(4), 3-22.
- Becker, G. (1997). *Disrupted Lives: How People Create Meaning in a Chaotic World*. Berkeley: University of California Press.
- Békés, V., Perry, J.C., Starrs, C.J. (2017). Resilience in Holocaust Survivors: A Study of Defense Mechanisms in Holocaust Narratives. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 1-15.

- Bohlmeijer, E., Mies L., Westerhof, G. (Eds.) (2007). *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Buitelaar, M. W. (2006). 'I am the ultimate challenge'. Articulations of intersectionality in the life story of a well-known daughter of Moroccan migrant workers in the Netherlands. *The European Journal of Women's Studies* 13(3), 259 - 276.
- Captain, E. (2016). Over leven in vrijheid, met breuken en schakels tussen de generaties. In: Captain, E., Dallinga, M. *Het vrijheidsboek. Generaties over vrijheid en onvrijheid in naoorlogs Nederland* (pp. 11-23). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Creswell, J.W. (1997). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*. New York: Sage Publications.
- Crossley, M.L. (2000). *Introducing narrative Psychology. Self, trauma and the construction of meaning*. Buckingham: Open University Press.
- Derkx, P. (red.) (2009). *J.P. Van Praag. Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. Breda: Papieren Tijger.
- Dijk, R. van (1996). Ten geleide: trauma en cultuur. Naar een vruchtbare discussie tussen antropologen, medici en psychologen. *Medische Antropologie* 8(1), 1-10.
- Duyndam, J. (2011). *De liefde van Alcestis. Over relationele weerbaarheid en hermeneutische levensbeschouwing*. Amsterdam: SWP.
- Duyndam, J. (2016). Veerkracht, een bijdrage aan de theorievorming. *Geron* 18(3), 58–61.
- Erl, A. (2011). Locating Family in Cultural Memory Studies. *Journal of Comparative Family Studies* 42(3), 303-318.
- Folke, C. (2006). Resilience: the emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global Environmental Change* 16(1), 253-267.
- Frankl, V. (1959). *Man's Search for Meaning. An Introduction to Logotherapy*. Boston: Beacon Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

- Harris, D. A., Parisi, M.D. (2007). Adapting Life History Calendars for Qualitative Research on Welfare Transitions. *Field Methods* 19(1), 40–58.
- Hart, O. van der (1999). Wat is een trauma? In: Schuyf, J. (Ed.) *Trauma door oorlogsgeweld: twaalf inleidingen rond een thema* (pp. 18-27). Utrecht: Stichting ICODO.
- Hauser, S.T., Golden, E., Allen, J.P. (2006). Narrative in the Study of Resilience. *The Psychoanalytic Study of the Child* 61(1), 205-227.
- Hermans, H.J.M. (2001a). The Dialogical Self: Toward a Theory of Personal and Cultural Positioning. *Culture & Psychology* 7(3), 243-281.
- Hermans, H.J.M. (2001b). The Construction of a Personal Position Repertoire: Method and Practice. *Culture & Psychology* 7(3), 323-365.
- Hermans, H., Hermans-Jansen, E. (1995). *Self-Narratives. The Construction of Meaning in Psychotherapy*. New York: The Guildford Press.
- Hirsch, M. (1997). *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- IJzendoorn, M.H. van (2002). Drie generaties *Holocaust*? Over gehechtheid, trauma en veerkracht. *Tijdschrift voor Psychotherapie* 28(3), 61–72.
- IJzendoorn, M.H. van, Bakermans-Kranenburg, M.J., Sagi-Schwartz, A. (2003). Are children of Holocaust survivors less well-adapted? No meta-analytic evidence for secondary traumatization. *Journal of Traumatic Stress* 16, 459-469.
- Immler, N.L. (2012). ‘Too little, too late’? Compensation and family memory: Negotiating Austria’s Holocaust past. *Memory Studies* 5(3), 270-281.
- Kazlauskas E., Gailiene, D., Vaskeliene, I., Skeryte-Kazlauskiene, M. (2017). Intergenerational Transmission of Resilience? Sense of Coherence Is Associated between Lithuanian Survivors of Political Violence and Their Adult Offspring. *Frontiers in Psychology* 8. DOI: 10.3389/fpsyg.2017.01677

- Kellermann, N.P. (2001). Transmission of Holocaust trauma. An integrative view. *Psychiatry* 64(3), 256-267.
- Kidron, C.A. (2004). Surviving a Distant Past: A Case Study of the Cultural Construction of Trauma Descendant Identity. *Ethos* 31(4), 513-544.
- Kinnvall, C. (2004). Globalization and religious nationalism: Self, identity, and the search for ontological security. *Political Psychology* 25(5), 741–767.
- Kittay, E. F. (1999). *Love's Labor, Essays on Women, Equality, and Dependency*. New York: Routledge, 49-73.
- Lev-Wiesel, R. (2009). Intergenerational transmission of trauma across three generations. A preliminary study. *Qualitative Social Work* 6, 75-94.
- Leydesdorff, S. (2004). *De mensen en de woorden*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Leydesdorff, S., Rogers, K.L. (2017). *Trauma: Life Stories of Survivors*. Londen: Routledge.
- Mackenzie, C. (2014). The Importance of Relational Autonomy and Capabilities for an Ethics of Vulnerability. In: Mackenzie, C., Rogers, W., Dodds, S. (Eds). *Vulnerability. New Essays in Ethics and Feminist Philosophy* (pp. 33-59). Oxford: Oxford University Press.
- Maercker, A., Hecker, T. (2016). Broadening perspectives on trauma and recovery: a socio-interpersonal view of PTSD. *European Journal of Psychotraumatology* 7(1). DOI: 10.3402/ejpt.v7.29303.
- Masten, A.S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist* 56, 227-238.
- McAdams, D. (2006). The Problem of Narrative Coherence. *Journal of Constructivist Psychology* 19(2), 109-125.
- Meesters, J., Basten, F., Biene, M. van (2010). Vraaggericht werken door narratief onderzoek. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice* 19(3), 21–37.
- Nijhof, G. (2000). *Levensverhalen: Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie*. Amsterdam: Boom.

- Reid, R., Botterill, L.C. (2003). The Multiple Meanings of ‘Resilience’: An Overview of the Literature. *Australian Journal of Public Administration* 72(1), 31-40.
- Riessman, C.K. (2005). Narrative Analysis. In: Kelly, N., Horrocks, C., Milnes, K., Roberts, B., Robinson, D. (Eds.) *Narrative, Memory & Everyday Life*. Huddersfield: University of Huddersfield.
- Roulston, K., Shelton, S.A. (2015). Reconceptualizing Bias in Teaching Qualitative Research Methods. *Qualitative Inquiry* 21(4), 332-342.
- Schok, M. (2015). Werking en evidentie van Narratieve Exposure Therapie. Behandeling van complex trauma door reconstructie van het levensverhaal. *Cogiscope* 12(1), 25-30.
- Schuhmann, C.M. (2016). In dialoog over “goed leven”. *De Helling. Tijdschrift voor Linkse Politiek* 29(1), 44-48.
- Schuhmann, C.M., Immler, N. (2018). *Trauma & Resilience: Intergenerational Holocaust research from an existential perspective*. DOI: 10.17026/dans-223-85xc
- Sarbin, T.R. (1986). The Narrative as a Root Metaphor for Psychology. In: Sarbin, T.R. *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct*. New York: Praeger Publishers.
- Sleijpen, M., Boeijec, H.R., Klebera, R.J., Mooren, T. (2016). Between power and powerlessness: a meta-ethnography of sources of resilience in young refugees. *Ethnicity & Health* 21(2), 158-180.
- Sools, A. (2012). Narratief onderzoek. *Kwalon* 17(1), 27-35.
- Suransky, C., Alma, H. (2017). An Agonistic Model of Dialogue. *Journal of Constructivist Psychology*. DOI: 10.1080/10720537.2017.1298487
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Taylor, C. (2012). *Een seculiere tijd*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Tronto, J.C. (1993). *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York/London: Routledge.

- Ungar, M. (2011). The Social Ecology of Resilience: Addressing Contextual and Cultural Ambiguity of a Nascent Construct. *American Journal of Orthopsychiatry* 81(1), 1-17.
- Ungar, M. (Ed.). (2012). *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice*. New York: Springer.
- Visse, M. (2012). *Openings for humanization in modern healthcare practices*. DOI: 10.13140/RG.2.1.1788.2001
- Vos, J. (2015). *An existential perspective on resilience: An overview of the research literature*. DOI: 10.4172/1522-4821.S1.003
- Wengraf, T. (2004). *The Biographic-Narrative Interpretive Method (BNIM) - Shortguide*. London: University of East London.
- Wiseman, H., Barber, J.P., Raz, A., Yam, I., Foltz, C., Livne-Snir, S. (2002). Parental communication of Holocaust experiences and interpersonal patterns in offspring of Holocaust survivors. *International Journal of Behavioral Development* 26(4), 371-381.
- Wiseman, H., Metzl, E., Barber, J.P. (2006). Anger, Guilt, and Intergenerational Communication of Trauma in the Interpersonal Narratives of Second Generation Holocaust Survivors. *American Journal of Orthopsychiatry* 76(2), 176–184.
- Wiseman, H. (2008). On Failed Intersubjectivity: Recollections of Loneliness Experiences in Offspring of Holocaust Survivors. *American Journal of Orthopsychiatry* 78(3), 350-358.
- Wong, P.T.P., Wong, L.C.J. (2012). A meaning-centered approach to building youth resilience. In P.T.P. Wong (Ed.), *The human quest for meaning: Theories, research, and applications* (pp. 585-617). New York: Routledge.
- Yehuda, R., Halligan, S.L., Bierer L.M. (2002). Cortisol levels in adult offspring of Holocaust survivors: relation to PTSD symptom severity in the parent and child. *Psychoneuroendocrinology* 27(1), 171-180.

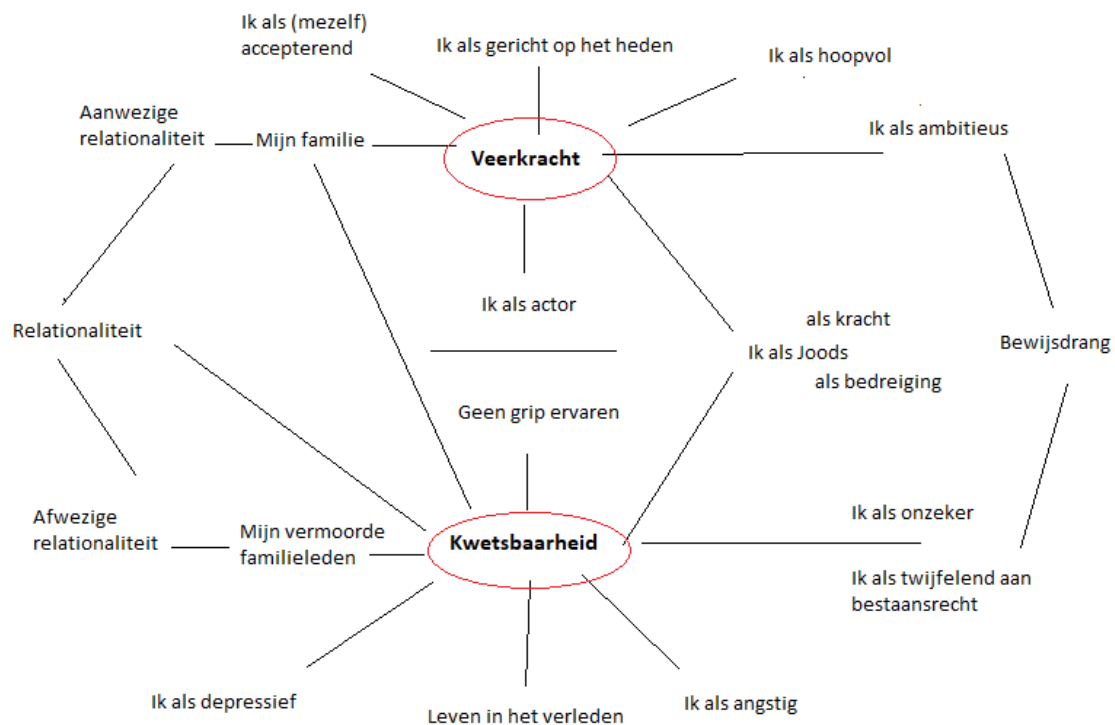
9. Bijlagen

9.1 TreeGenes Project

Het TreeGenes programma is een interdisciplinair onderzoeksprogramma gericht op trauma en veerkracht bij Holocaust overlevenden en hun nazaten (waarbij er deelnemers zijn uit twee of drie generaties). De disciplines die binnen TreeGenes gecombineerd worden zijn onderzoek naar epigenetica, cardiovasculaire gezondheid en mondelinge geschiedenis/het persoonlijke levensverhaal. Het TreeGenes programma richt zich hoofdzakelijk op medische indicatoren die mogelijk beïnvloedbaar zijn bij trauma en veerkracht. Het programma is in 2017 gestart en zal circa drie jaar duren. Voor meer informatie zie de website:

<http://www.treegenes.nl/>

9.2 Codeerboom

9.3 Life History Calendar

Tijdslijn	<i>Geboorte jaar</i>					<i>nu</i>
Familie						
Relaties						
Opleidingen						
Werk						
Woonsituatie						
Gezondheid						
Politiek/ Maatschappij						
Levensbeschouwing/ Religie						
Rituelen						
anders, nl...						